

Historia Pamiętnika Fizjograficznego

Anna LIANA

Muzeum i Instytut Zoologii PAN, ul. Wilcza 64, 00-679 Warszawa

WSTĘP

W lipcu 2001 roku minęło 120 lat od ukazania się pierwszego tomu Pamiętnika Fizjograficznego, pisma znanego nie tylko polskim przyrodnikom, ale także meteorologom, archeologom i etnografom. Znaczenie pojęcia „fizjografia” było w XIX wieku zbliżone do obecnego, twórcy Pamiętnika i jego redaktorzy przyjęli jednak szerszą jego formułę udostępniając łamy pisma naukom humanistycznym. W Pamiętniku drukowano więc także sprawozdania z badań archeologicznych i opisywano obyczaje ludowe, a wśród takich publikacji mógł uniknąć nożyc rosyjskiego cenzora artykuł Jana Karłowicza „O imieniu Polaków i Polski”, opublikowany w pierwszym tomie wydawnictwa. Pod pretekstem rozważań lingwistyczno-etymologicznych znalazły się rozważania na temat „Od czego pochodzi i co właściwie znaczy Polak, Polska?”, a w zakończeniu zdanie: „Kończę wzmianką, że wygnańcy nasi zanieśli imię Polaka daleko za Ural; JANUSZKIEWICZ opowiada, że Kirgizi nazywali go Pelek...” Dla ludzi, którzy Pamiętnik Fizjograficzny powołali do życia i mimo bardzo niesprzyjających okoliczności, przez wiele lat pismo utrzymywali, rozwój badań i nauki polskiej był sprawą narodową.

W krótkiej, wstępnej nocie „Od Wydawców” dwaj pierwsi redaktorzy, Eugeniusz DZIEWULSKI oraz Bronisław ZNATOWICZ (1881), określili sprawę badań fizjograficznych jako „palącą”, zwracając zarazem uwagę na ogrom trudności piętrzących się przed badaczami. Ich konkluzja była prosta: „... do wyboru pozostaje nam jedno z dwojga: albo wzięcie się do pracy w jakikolwiek sposób, albo oczekiwanie z założonymi rękami, aż ku wstydomu naszemu przyjdą obcy i otworzą tajniki naszej ziemi na swoją korzyść i sławę”. Podobny sens miały przytoczone przez Redakcję słowa Stanisława STASZICA „połóżcie na tem wszystkim, cokolwiek ziemia waszych ojców w najwyższych górach, w najgłębszych wewnątrz zakopach i w wodach i w powietrzu ciekawego, użytecznego zawiera, połóżcie, mówię, na tem wszystkim pracy, dowcipu, wynalazku, umiejętności pierwsze imię Polaka”. Trzydzieści dwa lata później, przekazując prowadzenie Pamiętnika Komisji Fizjograficznej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, ZNATOWICZ znów przypomniał słowa STASZICA podkreślając, że „takie zalecenia należy powtarzać Narodowi z każdą odpowiednią okolicznością”.

Nowej redakcji udało się przeprowadzić szczęśliwie Pamiętnik przez zawieruchę wojenną w latach 1914–1918, choć zmieciony przez nią został bliźniaczy (powołany i przez długi czas prowadzony przez tę samą redakcję) *Wszechświat*. Trudno nie nazwać paradoksem, że istnienie Pamiętnika skończyło się nagle na tomie 27, okrojonym do dwóch artykułów, zaledwie w cztery lata po odzyskaniu niepodległości przez Polskę. *Wszechświat* udało się reanimować w roku 1927.

Niniejsze opracowanie nie jest pierwszym dotyczącym Pamiętnika. Najobszerniejsza była praca DANYSZ-FLESZAROWEJ (1968), zamieszczono w niej krótką historię pisma, jego ogólny opis bibliograficzny oraz szczegółowy opis bibliograficzny pojedynczych tomów, a także spis prac w kolejnych działach i skorowidz autorów. Dwa analityczne opracowania ukazały się jeszcze w XIX wieku. ARCTOWSKI (1897) zestawiał zawartość pierwszych czternastu tomów Pamiętnika, a DRYMMER (1897) opracował wykaz gatunków roślin wymienionych również w pierwszych czternastu tomach. Sporo informacji na temat Pamiętnika zawarł FEDOROWICZ (1963) w opracowaniu dotyczącym rozwoju badań fizjograficznych w Polsce.

Szczególną wymowę ma krótki, a zarazem bardzo emocjonalny, zarys dziejów w przedmowie do 21 tomu, napisanej przez jednego z twórców Pamiętnika Bronisława ZNATOWICZA (1913). Autor przypomniał w jakich okolicznościach doszło do powołania wydawnictwa: „...młodemu gronu brakowało sił umysłowych i materalnych, a, co większa, brakowało nawet możliwości przejrzenia i sprawienia własnych szyków wobec nieistnienia żadnej organizacyi, a zarazem całkowitej pewności, że sama myśl o jakimkolwiek zrzeszeniu się byłaby uznana za objaw nader groźny i w zarodku jaknajskuteczniej stłumiona...”

Nieocenionym źródłem informacji o historii Pamiętnika Fizjograficznego jest miesięcznik *Wszechświat*. Czasopismo to zaczęło się ukazywać w 1882 roku z inicjatywy tych samych ludzi, którzy powołali do życia Pamiętnik. Od roku 1884 niemal identyczna była redakcja obu czasopism, z Eugeniuszem DZIEWULSKIM i Bronisławem ZNATOWICZEM na czele. Niemal w każdym numerze *Wszechświata* można było znaleźć jakieś informacje dotyczące Pamiętnika. Nagłaśniane przez *Wszechświat* były też różne wspólne inicjatywy jak np. zakładanie stacji meteorologicznych, akcja obserwacji fenologicznych, organizowanie wycieczek botanicznych itp.

Od opublikowania monograficznego opracowania DANYSZ-FLESZAROWEJ upłynęło już ponad 30 lat i nie jest ono z pewnością znane większości młodszych przyrodników. Uznając, że historia Pamiętnika Fizjograficznego zawiera bardzo wiele interesujących wątków i zaskakujących podobieństw ze współczesnością, postanowiliśmy przypomnieć ją podejmując nową edycję pisma. W przyszłości postaramy się nakreślić sylwetki osób związanych z Pamiętnikiem, przeanalizować jego zawartość tematyczną, zastanowić nad realizacją pierwotnych założeń. Pouczające może okazać się prześledzenie toku ówczesnego procesu wydawniczego, a także zmagania redakcji z problemami finansowymi i dystrybucją wydawnictwa (nic nowego pod słońcem!).

TŁO HISTORYCZNE

Wiek XIX należał do najbardziej ponurych okresów w dziejach Polski. Szczególnie dramatyczne były losy tej części kraju, która znajdowała się pod zaborem rosyjskim. Warunki do rozwoju nauki i kultury były tutaj najtrudniejsze. W ramach represji po powstaniu listopadowym zamknięto w 1832 roku Królewski Uniwersytet Warszawski, zabroniono też działalności Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Wprawdzie w roku 1862 powstała w Warszawie Szkoła Główna, istniała ona jednak tylko kilka lat, do roku 1869, kiedy została zamknięta w odwecie za udział w powstaniu styczniowym. Wielu wykładowców, uczestników powstania, skazano na wieloletnią zsyłkę i ciężkie roboty na Syberii. Na zesłaniu znalazł się wówczas między innymi Benedykt DYBOWSKI.

Istniejąca zaledwie siedem lat Szkoła Główna okazała się kuźnią polskiego pozytywizmu w zaborze rosyjskim. Tutaj narodziła się idea nauki „jako najistotniejszej dźwigni życia narodowego” (SZWEYKOWSKI 1932), jako głównego czynnika walki o polskość. Rozwój sytuacji po upadku powstania styczniowego potwierdził słuszność tej idei. Po okresie szoku i rozbitcia nastąpiła mobilizacja środowiska naukowego w kierunku odbudowy wszelkich możliwych struktur i wznowienia aktywności. Cesarski Uniwersytet Warszawski, powołany na miejsce Szkoły Główniej, z językiem wykładowym rosyjskim i obsadzony w głównej mierze przez rosyjskich profesorów, miał stać się narzędziem rusyfikacji, toteż był przez młodzież polską bojkotowany. Narodziła się wówczas idea tzw. „latających uniwersytetów”, których wykładowcami byli najczęściej wychowankowie i profesorowie byłej Szkoły Główniej. Nie ustawano również w dążeniu do odtworzenia instytucji prowadzących badania naukowe, integrujących wysiłki badaczy. Jedną z takich instytucji było utworzone w 1875 roku Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, gromadzące różnego rodzaju zbiory, w tym także przyrodnicze, nad którymi opiekę sprawował między innymi Ludwik HILDT (FEDOROWICZ 1963, Sprawozdanie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa za 1910 rok). Jednak Muzeum to powołane zostało dla rozwoju nauk stosowanych i taką też rolę głównie spełniało.

Jednym z fenomenów naszej narodowej mentalności wydaje się być zdolność integrowania się wokół zmarłych ideologów czy przywódców. Ideologiem warszawskiego ośrodka pozytywizmu stał się rektor Szkoły Główniej Józef MIANOWSKI. Po jego śmierci w roku 1879 nastąpiła bardzo silna integracja byłych wychowanków i współpracowników w celu uczczenia pamięci zmarłego, „moralnego ojca młodzieży uniwersyteckiej” (SZWEYKOWSKI 1932). Zaczęto zbierać pieniądze i toczyć dyskusje nad sposobem ich zużytkowania. Pomysł wybudowania pomnika odrzucono od razu – był niejako sprzeczny z ideologią pozytywistów. Projekt powołania Towarzystwa Naukowego im. MIANOWSKIEGO, którego autorem był prawdopodobnie Feliks SULIMIRSKI, musiał również upaść ze względu na zdecydowane blokowanie przez rząd carski wszelkich tego typu inicjatyw. Nie znalazły uznania projekty ufundowania kilku stypendiów lub założenia szkoły rzemieślniczej, jako zbyt minimalistyczne lub zbyt praktycznie ukierunkowane. Na następnym spotkaniu „komitetu organizacyjnego” wyłoniły się dalsze propozycje, w tym dwie sugerowały powołanie muzeów: Stanisław KRAMSZTYK proponował powołanie muzeum fizycznego, którego celem pierwszoplanowym byłoby kształcenie młodzieży, natomiast Eugeniusz DZIEWULSKI i Bronisław ZNATOWICZ – Muzeum Fizjograficznego, którego zadaniem miały być przede wszystkim badania naukowe, a gromadzenie zbiorów miało mieć charakter działalności towarzyszącej. Miał to być złożony z wielu pracowni instytut badawczy, a zarazem „szkoła badań przyrodniczych” (ZNATOWICZ 1913). Nadanie nazwy „Muzeum” miało ułatwić uzyskanie zgody rządu carskiego. Początkowo projekt zyskał „liczne i poważne grono zwolenników, i była chwila, że miał dość znaczne szanse urzeczywistnienia” (ZNATOWICZ 1913). Potem jednak uznano, że projekty utworzenia muzeum nie uzyskają społecznego poparcia. Odrzucono też pomysł ufundowania nagród na najlepsze prace naukowe (opublikowane w języku polskim!), a także projekt powołania instytutu wydawniczego. Najmniej wątpliwości wzbudził projekt Stanisława KRONENBERGA powołania towarzystwa pomocy naukowej, które miałyby udzielać finansowego wsparcia uczonym prowadzącym badania. Na następnym spotkaniu KRONENBERG przedstawił projekt bardziej konkretny i szczegółowy, proponując nazwę „Kasa pomocy dla uczących się i pracujących naukowo”. Ostatecznie przedstawiono wniosek o powołanie Kasy im. MIANOWSKIEGO (pełna nazwa: „Kasa pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia dra Józefa MIANOWSKIEGO”), która miała gromadzić środki i udzielać pomocy polskim uczonym prowadzącym badania naukowe. Wniosek ten uzyskał zatwierdzenie rządu 12 lipca 1881.

Komitet Założycielski Kasy, liczący 45 osób (był wśród nich Henryk SIENKIEWICZ, byli też znani przyrodnicy, jak Tytus CHAŁUBIŃSKI, Eugeniusz DZIEWULSKI, Zygmunt SUMIŃSKI, August WRZEŚNIEWSKI, Bronisław ZNATOWICZ) zgromadził niezbędny kapitał w kwocie 6750 rubli do początku października 1881 roku. Wybrano pierwszy zarząd, którego prezesem został Tytus CHAŁUBIŃSKI. Przyjęto zasadę popierania przede wszystkim badań podstawowych, nauk teoretycznych, popularyzacja nauki była jednak również dofinansowywana. Utworzono ciała doradcze (kółka naukowe), mające za zadanie ustalanie priorytetowych (naglących) postulatów naukowych.

Powstanie Pamiętnika Fizjograficznego było jednym z pierwszych, trwałych efektów działalności komitetu do sprawy uczczenia pamięci J. MIANOWSKIEGO, efektem poprzedzającym oficjalne powstanie Kasy. Mimo, że projekt powołania Muzeum Fizjograficznego upadł, pomysłodawcy nie zrezygnowali z utworzenia ośrodka skupiającego uczonych zainteresowanych badaniami fizjograficznymi. Takim ośrodkiem stał się właśnie Pamiętnik. Dwaj wychowankowie Szkoły Głównej: Eugeniusz DZIEWULSKI oraz Bronisław ZNATOWICZ przygotowali tzw. memoriał fizjograficzny wzywający do niezwłocznego podjęcia działalności na polu badań fizjograficznych. Memoriał ten, początkowo rozpowszechniany tylko w formie rękopisu, doprowadził do powstania w październiku 1880 roku projektu wydawnictwa i komitetu redakcyjnego. Wiadomość o tym podała w listopadzie 1880 autor podpisujący się jako F. S. na łamach Biblioteki Warszawskiej (F. S. 1880). W lutym 1881 roku memoriał został ogłoszony jako „Odezwa wydawnictwa Pamiętnika Fizyograficznego” w tygodniku Przyroda i Przemysł (ZNATOWICZ i DZIEWULSKI 1881) (ryc. 1).

Autorzy odezwy pisali między innymi: „Nie mamy zamiaru wskazywania pożytku i konieczności takich wydawnictw, zaznaczamy tylko, że w ich szeregu brakuje dotąd wydawnictwa, obejmującego spostrzeżenia nad przyrodą naszego kraju. Brak ten jest przez to dotkliwy, że jednym z jego następstw jest rozproszenie pojedynczych studyów po rozmaitych pismach i w różnych językach, lub nawet zgoła powstrzymywanie się autorów od ogłaszania ich prac i uwag... Chcąc w miarę możliwości zebrać w jedną całość dane odnoszące się do fizyografii Królestwa Polskiego, przystępujemy do wydawania rocznika pod tytułem Pamiętnik fizyograficzny”.

W odezwie podano informację iż pierwszy tom będzie liczył około 30 arkuszy druku („format duże 4°”) z rycinami i że będzie zawierał prace 25 autorów, m. in. Tytusa CHAŁUBIŃSKIEGO, Antoniego ŚLÓRSARSKIEGO, Jana SZNABLA, Władysława TACZANOWSKIEGO, Antoniego WAŁECKIEGO. Plan udało się zrealizować, tylko opracowanie CHAŁUBIŃSKIEGO ukazało się dopiero w roku 1882, w drugim tomie Pamiętnika, a jedyna praca Władysława TACZANOWSKIEGO drukowana w Pamiętniku, ukazała się w roku 1888.

ROZWÓJ WYDAWNICTWA

Zgodnie z zapowiedzią „Odezwy” pierwszy tom Pamiętnika Fizjograficznego ukazał się w połowie roku 1881 (zgody rosyjskiego cenzora uzyskał w czerwcu, w księgarniach był dostępny od połowy lipca 1881). Liczył 464 strony, podzielony na pięć działów zawierał 34 artykułów 23 autorów (niektórzy opublikowali po 2–3 artykułów, dwa artykuły były anonimowe). Na stronach z rzymską paginacją I–III zamieszczono słowo wstępne „Od Wydawców”, podpisane przez E. DZIEWULSKIEGO i B. ZNATOWICZA, a na stronach V–VI – listę prenumeratorów I tomu. Na niepaginowanej stronie zamieszczono erratę do tomu I.

Do tomu XII opublikowanego w 1892 roku, Pamiętnik ukazywał się jako rocznik. Poszczególne tomy liczyły po kilkaset stron (najobszerniejszy tom X miał stron 740 + XXI, prace grupowane były w czterech głównych działach: I. Meteorologia i hydrografia, II. Geologia z chemią, III. Botanika i zoologia, IV. Antropologia. Dział piąty (V. Miscellanea) zawierał krótkie doniesienia

ODEZWA

WYDAWNICTWA

„PAMIĘTNIKA FIZYOGRAFICZNEGO.”

Wszelkonostronna znajomość kraju, w którym się mieszka — pomijając już nawet pobudki moralne — jest obowiązkiem każdego obywatela, dbałego o rozwój materialny, o dobrobyt swój własny i swoich najbliższych. Bez tej podstawy niema prawdziwego postępu, a wszelkie dążenie do niego jest daremną walką z niemożnością. O tej prawdzie od wieków znaną w całym cywilizowanym świecie, u nas aż do niedawnych czasów mało kto wiedział lub pamiętał. Istniały jednak pojedyncze usiłowania i te z czasem wzrosły o tyle, że w chwili bieżącej mamy już dość poważne grono ludzi, badających kraj w rozmaitych względach. Współcześnie i w literaturze naszej zaczynają się ukazywać publikacje zbiorowe, dotyczące tej lub owej specjalności w podobnych badaniach.

Nie mamy zamiaru wskazywania pożytku i konieczności takich wydawnictw, zaznaczamy tylko, że w ich szeregu brakuje dotąd wydawnictwa, obejmującego spostrzeżenia nad przyrodą naszego kraju. Brak ten jest przez to dotkliwy, że jednym z jego następstw jest rozproszenie pojedynczych studyów po rozmaitych pismach i w różnych językach, lub nawet zgoła powstrzymanie się autorów od ogłaszania ich prac i uwag.

O ile istnienie właściwego organu pomyślnie wpłynąć może na spotęgowanie ruchu umysłowego w pewnym kierunku, a zarazem jak wiele można uczynić w sprawie badania kraju, niewielkimi nawet rozporządzając siłami, tego żywy przykład dają nam „Roczniki Kommissyi Fizyograficznej” Krakowskiej. Wziąwszy początek w dobrej woli i wytrwałości kilku ludzi prywatnych, dzisiaj, po czternastu latach istnienia, stanowią bogaty zbiór wiadomości o stosunkach przyrodzonych Galicyi, zbiór, z którym spotkać się musi każdy, pragnący poznać naturę tego kraju.

Cheąc w miarę możliwości zebrać w jedną całość dane, odnoszące się do fizyografii Królestwa Polskiego, przystępujemy do wydawania rocznika pod tytułem:

„Pamiętnik fizyograficzny,”

który obejmować będzie następujące działy:

Dział I, meteorologii, hydrografii i orografii;

Dział II, geologii i chemii;

Dział III, botaniki i zoologii;

Dział IV, antropologii, etnografii i archeologii przedziejowej.

„Pamiętnik fizyograficzny” zamieszczać będzie tak obszerniejsze rozprawy; mające charakter studyów wykonanych, jak również i drobniejsze spostrzeżenia, notatki i materiały naukowe. Staraniem naszym będzie zgroma-

zić i dawniejszą literaturę przedmiotu i prace ogłaszane w językach obcych. W miarę możliwości podawać je będziemy w całości albo w streszczeniu.

Nie potrzebujemy dodawać, że i stosunki przyrodzone sąsiadujących z Królestwem prowincyi, o ile wywierają wpływ albo znajdują się w związku z fizyografią Królestwa Polskiego, będą musiały znaleźć uwzględnienie w „Pamiętniku Fizyograficznym.”

Mamy już w obecnej chwili zapewnione współpracownictwo prawie wszystkich przyrodników, zamieszkałych w Warszawie i wielu z prowincyi. Sądzymy jednak, że wszyscy, pracujący nad jakąkolwiek gałęzią nauk przyrodniczych, łatwo zrozumieją obowiązek, jaki na nich wkładać będzie samo już istnienie naszego wydawnictwa. Sądzymy, że ani jeden z naszych przyrodników nie ominię dobrej sposobności przyłożenia swój cegiełki do wspólnej budowy i nie odmówi nam poparcia, życzliwej rady, wskazówek i współpracownictwa.

Niepodobna ściśle określić chwili, w której nasz rocznik będzie mógł wyjść z druku, ponieważ treścią jego po większej części prace, do których materiał został zebrany w ciągu lata i może być opracowany dopiero w ciągu jesiennych i zimowych miesięcy. Podobnie i dane meteorologiczne muszą być doprowadzone do ostatnich dni upływającego roku, co opóźnia chwilę wydania książki. W każdym razie tom pierwszy „Pamiętnika Fizyograficznego” wyjdzie w pierwszym półroczu 1881 roku. Zawierać on będzie między innymi prace panów: prof. J. Aleksandrowicza, Br. Aleksandrowicza, prof. Chałubińskiego, dra Dudrewicza, Dziewulskiego, dra Jędrzejewicza, prof. Jurkiewicza, J. Karłowicza, prof. Karpińskiego, Kontkiewicza, W. Kosińskiego, prof. Kowalczyka, K. Kraszewskiego, Pawlewskiego, dra Peszkego, Ad. Pietkiewicza, prof. Przyborowskiego, Ślósarskiego, Słowikowskiego, dra Sznabla, prof. Szokałskiego, Wł. Taczanowskiego, Wałęckiego, prof. Wrześniowskiego i Znatowicza. Tom ten obejmować będzie około 30 arkuszy druku z rycinami.

Cena pierwszego tomu „Pamiętnika Fizyograficznego” wynosić będzie w Warszawie rs. 5, a na prowincyi z przesyłką rs. 5 kop. 50. Przedpłatę nadsyłać można na ręce Eugeniusza Dziewulskiego (ulica Podwale Nr 2), do którego również należy adresować wszelkie korespondencje, dotyczące wydawnictwa.

Br. Znatowicz.

Eug. Dziewulski.

W obec treści powyższej odezwy nie pozostaje nam nic do nadmienienia, nad zwrócenie uwagi na znaczne to i cenne dla kraju wydawnictwo, które u oświeconego naszego ogółu najgorętsze poparcie zyskaćby powinno.

Redakcja.

z różnych dziedzin i pojawiał się nieregularnie. Do tomu IV włącznie paginacja była ciągła w obrębie tomu, potem pojawia się odrębna paginacja wewnątrz poszczególnych działów. Od tomu XXV (1918 rok) sprawa komplikuje się jeszcze bardziej, ponieważ odrębną paginację uzyskuje każda z prac i tak już pozostaje do końca. Kłopoty z określeniem całkowitej liczby stron w tomach pogłębia fakt istnienia bardzo wielu kart w ogóle nieliczbowanych.

Największą objętość blisko 800 stron (według wyliczenia DANYSZ-FLESZAROWEJ – 777 stron) osiągnął tom XXV. Był to „łabędzi śpiew” Pamiętnika, bo tomy XXVI i XXVII zawierały po kilka prac i liczyły już tylko po około 30 stron.

Trudna do ustalenia i prawdopodobnie bardzo zmienna była wielkość nakładu Pamiętnika. Początkowo drukowano prawdopodobnie po 500 egzemplarzy (wynika to z wyliczeń związanych z kosztami druku czasopisma). Według danych SOKOŁOWSKIEJ i OSSOWSKIEJ (2000) w roku 1910 nakład Pamiętnika wynosił tylko 200 egzemplarzy.

Pierwsze opóźnienie druku Pamiętnika, ujawnione datą na okładce, dotyczyło tomu XIII, który ukazał się z dwuletnim opóźnieniem (w roku 1895 zamiast w 1893). Wprawdzie tom następny wychodzi w roku 1896, ale już od tomu XV Pamiętnik traci znów charakter regularnie ukazującego się rocznika. Najpierw pojawiają się odstępy dwuletnie (tomy XV, XVI, XVII, XVIII), potem nawet trzyletnie (tomy XIX, XX, XXI). Dalsze ukazywanie się Pamiętnika jest całkowicie nieregularne: tomy XXII, XXIV i XXV wychodzą w odstępach rocznych (1914, 1917, 1918), ale tom XXIII po dwóch latach, a XXVI po trzech i to w postaci okrojonej do dwóch działów: botanika i zoologia (ze zmienioną numeracją). Tom XXVII wychodzi po roku, ale zawiera już tylko prace z botaniki, liczy 30 stron i jest tomem ostatnim.

Rzeczywiste opóźnienia były częstsze niż to wynika z dat zamieszczonych na okładce czasopisma. I tak np. tom VII noszący datę 1887, w rzeczywistości ukazał się dopiero na początku roku 1888. Informacja o przewidywanym opóźnieniu została podana już w 51 numerze tomu VI Wszechświata. Przyczyną opóźnienia była zwłoka w dostarczeniu tablic do pracy M. SZYSTOWSKIEGO o regulacji Wisły. Informację o opuszczeniu drukarni przez VII tom Pamiętnika podano w numerze 9 (z datą 26 lutego 1888) tomu VII Wszechświata. Opóźnienie potwierdza data zezwolenia cenzora na druk: 14 stycznia 1888 r. Brak zgodności między podaną a rzeczywistą datą wydania występuje w większości kolejnych tomów do XV (rok druku 1899). Ponieważ informacja o prawdziwej dacie druku jest bardzo istotna między innymi w przypadku opisu nowych taksonów, w następnym rozdziale podaję tabelaryczne zestawienie dat ukazywania się poszczególnych tomów.

CZĘSTOTLIWOŚĆ DRUKU PAMIĘTNIKA

Pierwotny zamysł twórców Pamiętnika aby wydawać jeden tom rocznie okazał się po siedmiu latach niemożliwy do utrzymania. W okresie 42 lat ukazało się 27 tomów, a więc częstotliwość niewiele przekraczała jeden tom na dwa lata. Nie wynikało to z braku materiałów, a raczej z ich nadmiaru. Objętość większości tomów przekraczała 400 a nawet 500 stron, a liczba opracowań oscylowała na ogół od kilkunastu do dwudziestu kilku, dwukrotnie przekroczyła trzydzieści, tylko w kilku tomach spadła poniżej 10 prac. Trudności z utrzymaniem charakteru regularnego rocznika dały znać o sobie już w pierwszych latach istnienia czasopisma stopniowym przesuwaniem terminu zakończenia druku. Początkowo Pamiętnik opuszczał drukarnię w lipcu, potem w październiku, listopadzie, grudniu. Wreszcie doszło do „poślizgu” z roku 1887 na 1888, kiedy ukazały się dwa tomy.

W przedstawionej poniżej tabeli uwzględniono trzy daty: zamieszczoną na okładce czasopisma, datę cenzury, która zwykle poprzedzała zakończenie druku o kilka tygodni oraz datę podaną w informacjach wydawniczych zamieszczonych w innych czasopismach. Wszechświat, jako czasopismo bliźniacze, zamieszczał bardzo szczegółowe informacje o losach poszczególnych tomów Pamiętnika. I tak na przykład pierwsza zapowiedź wydawnicza XIII (za rok 1893) tomu znalazła się we Wszechświecie z dnia 5 sierpnia 1894 roku i głosiła „wyjdzie w jesieni b.r.”. Taka sama zapowiedź powtórzyła się 2 września i 7 października 1894 roku. Ale w numerze 6 tomu 14 Wszechświata z roku 1895 z dnia 10 lutego znajdujemy następującą informację o tomie XIII: „ulegnie znacznemu opóźnieniu z powodu nadzwyczajnych trudności technicznych, jakie pociąga za sobą wykończenie mapy geologicznej, która ma być dołączona do tego tomu.” Wreszcie 5 maja 1895 roku w numerze 18 tomu 14 Wszechświata znajdujemy tryumfalne „już wyszedł z druku” i ta sama wiadomość powtarzana jest do grudnia. Podobna sytuacja powtarza się w przypadku tomu XIV: pierwszą wiadomość znajdujemy we Wszechświecie z 5 stycznia 1896 roku: „znajduje się pod prasą i wyjdzie z początkiem r. 1896” i powtarzana jest ona w lutym, marcu i lipcu. Wreszcie w sierpniu następuje zmiana: „wyszedł z druku i zawiera następujące rozprawy...”.

Informacje o pierwszych tomach Pamiętnika drukowano także w Ateneum oraz w Bibliotece Warszawskiej.

Po roku 1900 Wszechświat zaprzestaje drukowania zapowiedzi wydawniczych Pamiętnika i od tego czasu pojawiają się trudności w ścisłym ustaleniu daty druku. Takie informacje sporadycznie pojawiają się w miesięczniku Książka, „poświęconym krytyce i bibliografii polskiej”. W tabeli I z „Książki” pochodzą dane dotyczące tomu XVII i XX.

Tabela I. Częstotliwość druku Pamiętnika w latach 1881–1922

Nr tomu	Data na okładce	Data cenzury	Informacja w prasie	Nr tomu	Data na okładce	Data cenzury	Informacja w prasie
I	1881	15.06.1881	Połowa lipca 1881	XV	1898	19.01.1899	16.04.1899
II	1882	17.07.1882	Koniec lipca 1882	XVI	1900	11.07.1900	–
III	1883	10.09.1883	8.10.1883	XVII	1902	24.06.1902	2.11.1902
IV	1884	12.10.1884	2.11.1884	XVIII	1904	7.04.1904	–
V	1885	7.12.1885	26.12.1885	XIX	1907	–	kwiecień 1907
VI	1886	2.12.1886	Koniec grudnia 1886	XX	1910	–	15.11.1910
VII	1887	14.01.1888	26.02.1888	XXI	1913	–	
VIII	1888	25.11.1888	23.12.1888	XXII	1914	11. 10. 1914	
IX	1889	28.12.1889	6.04.1890	XXIII	1916	–	
X	1890	12.02.1891	29.03.1891	XXIV	1917	–	
XI	1891	27.02.1892	27.03.1892	XXV	1918	–	
XII	1892	12.07.1893	3.09.1893	XXVI	1921	–	
XIII	1895	24.03.1895	5.05.1895	XXVII	1922	–	
XIV	1896	10.06.1896	2.08.1896				

Rozbieżność daty na okładce i rzeczywistej daty druku dotyczy zwłaszcza okresu 1887–1899. Ustalenie rozbieżności od momentu likwidacji cenzury stało się trudniejsze. Jednak od roku 1900 wydawcy pilnowali aby obie daty były ze sobą zgodne.

KALENDARIUM NAJWAŻNIEJSZYCH WYDARZEŃ

- Październik 1880** – informacja autora podpisującego się inicjałami „F. S.” opublikowana w Bibliotece Warszawskiej o inicjatywie Eugeniusza DZIEWULSKIEGO i Bronisława ZNATOWICZA wydawania Pamiętnika Fizjograficznego, rocznika, którego redakcja będzie miała siedzibę w Warszawie przy ul. Podwale 2.
- Luty 1881** – odezwa wydawnictwa „Pamiętnika Fizyograficznego” w czasopiśmie „Przyroda i Przemysł”, podpisana przez B. ZNATOWICZA i E. DZIEWULSKIEGO, zapowiedź ukazania się pierwszego tomu w pierwszym półroczu.
- Lipiec 1881** – pierwszy tom Pamiętnika Fizjograficznego opuszcza drukarnię. Antoni WAGA, podpisujący się inicjałami A. W., komentuje to wydarzenie w Bibliotece Warszawskiej.
- Październik 1881** – zawiązuje się spółka wydawnicza nowego czasopisma Wszechświat utworzona przez redakcję Pamiętnika.
- Marzec 1883** – postanowienie o utworzeniu wspólnej redakcji Pamiętnika Fizjograficznego i Wszechświata na zebraniu ogólnym spółki wydawniczej Wszechświata.
- Czerwiec 1883** – posiedzenie redakcji obu czasopism, informacja E. DZIEWULSKIEGO o zaawansowaniu druku tomu III i proponowanej treści tomu IV projektowanego na rok 1884. Ogłoszenie projektu wycieczek naukowych zwanych „Wycieczkami fizjograficznymi na wzór wędrówek Jastrzębowskiego”.
- Marzec 1884** – posiedzenie redakcji Pamiętnika i Wszechświata; zatwierdzenie treści IV tomu Pamiętnika; propozycja organizowania wycieczek fizjograficznych.
- Listopad 1884** – po wielu wcześniejszych zapowiedziach w kolejnych numerach Wszechświata, opuszcza drukarnię IV tom Pamiętnika.
- Maj 1886** – redakcja przenosi się na ul. Krakowskie Przedmieście 66, do gmachu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa.
- 30 sierpień 1889** – śmierć Eugeniusza DZIEWULSKIEGO, założyciela i wydawcy Pamiętnika, pogrzeb 2 września 1889 roku na Powązkach.
- Luty 1895** – informacja o opóźnieniu wydania XIII tomu związanym z trudnościami technicznymi dotyczącymi druku mapy.
- Maj 1895** – tom XIII (za rok 1893) opuszcza drukarnię.
- Styczeń 1896** – zapowiedź druku tomu XIV (za rok 1894) we Wszechświecie, przewidywany termin ukończenia – początek 1896.
- Lipiec 1901** – zmiana adresu redakcji, siedziba przeniesiona na ul. Marszałkowską 118.
- 1907** – zmiana siedziby redakcji, nowy adres: ul. Krucza 32.
- Maj 1909** – zapowiedź wydawnicza tomu XX we Wszechświecie, prenumerata (5 rubli) przyjmowana jest w siedzibie redakcji Krucza 32.
- 1912** – adres redakcji ul. Wspólna 37; utworzono Komisję Fizjograficzną w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym.
- 1913** – Pamiętnik wychodzi pod szyldem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, stając się organem Komisji Fizjograficznej tego towarzystwa; redaktorem naczelnym zostaje Kazimierz STOŁYHWO, wydawcą – Kazimierz KULWIEĆ.
- 1914** – siedziba redakcji w Pracowni Antropologicznej TNW w Warszawie, ul. Kaliksta 8, siedziba administracji Pamiętnika w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, Warszawa, Aleje Jerozolimskie 29; w tomie XXII redaktor naczelny Kazimierz STOŁYHWO ogłasza po raz pierwszy „Regulamin Redakcji” czyli wskazówki dla autorów.
- 1916** – wznowienie działalności Komisji Fizjograficznej PTK (zawieszona na czas wojny).

- 1917** - śmierć Bronisława ZNATOWICZA; utworzenie komisji fizjograficznej przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim.
- 1918** - ostatni rok finansowania Pamiętnika przez Kasę im. J. MIANOWSKIEGO.
- 1921** - Polskie Towarzystwo Krajoznawcze przekazuje wydawanie Pamiętnika Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu; finansowanie przejmuje Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego.
- Grudzień 1922** - tomy od XXII do XXV są do nabycia w cenie 3000MK za jeden tom (wiadomość w miesięczniku Ziemia);
- 1922** - wychodzi ostatni, XXVII tom Pamiętnika.

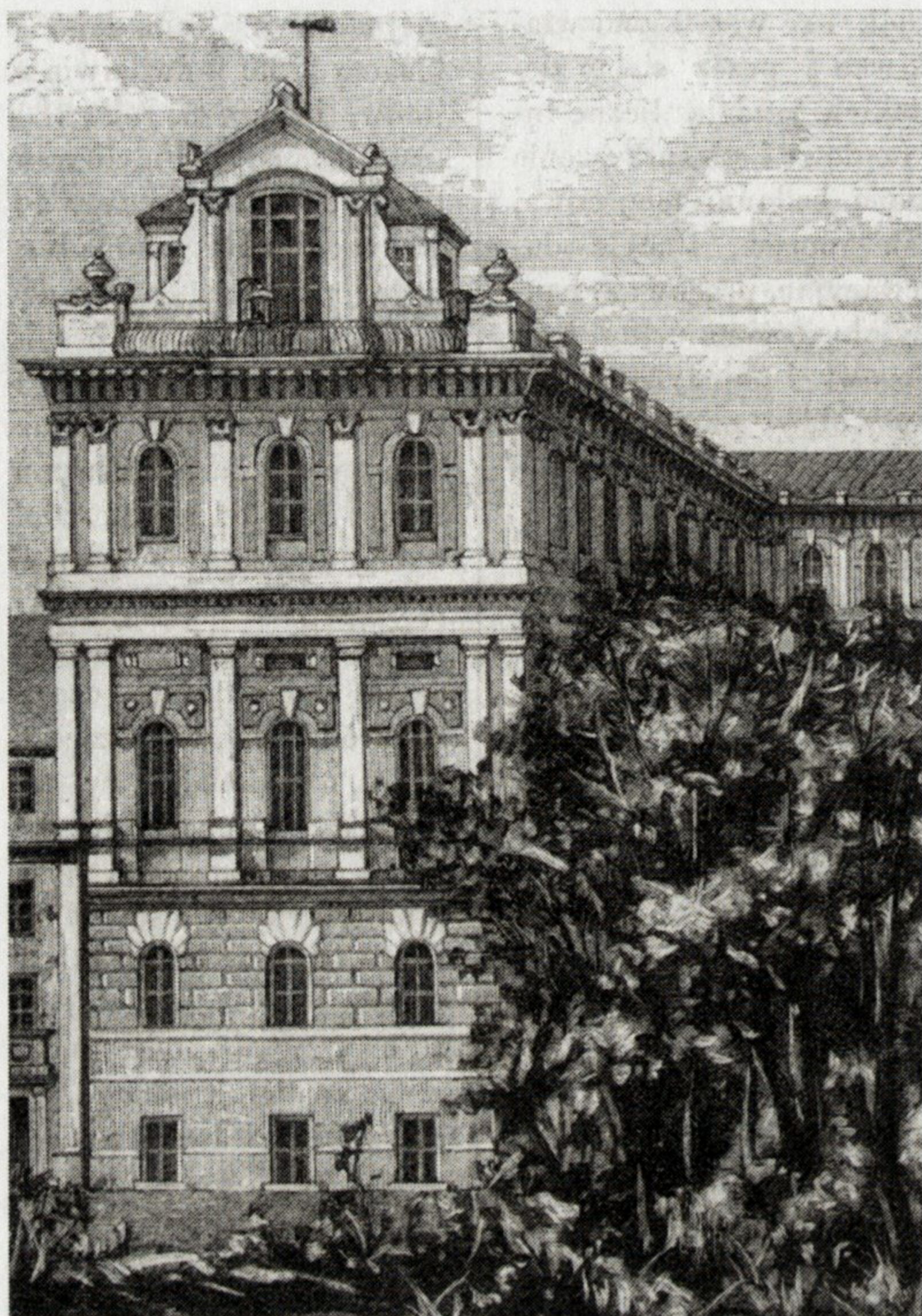
REDAKCJA

Skład redakcji zmieniał się w pewnym stopniu niemal corocznie, wyjątek stanowili główni redaktorzy. Od roku 1881 do 1888 byli to: Eugeniusz DZIEWULSKI i Bronisław ZNATOWICZ, określający się jako „wydawcy”. Po śmierci Eugeniusza DZIEWULSKIEGO w roku 1889 miejsce wydawcy zajął Antoni ŚLÓSARSKI. Następną zmianą związaną jest z kolei ze śmiercią ŚLÓSARSKIEGO w roku 1897. Pamiętnik Fizjograficzny datowany na rok 1898 ukazał się w rzeczywistości drukiem w roku 1899, a jako wydawca od tego aż do XX tomu (1910 rok) figurował Witold WRÓBLEWSKI. W roku 1913 skład redakcji uległ bardzo istotnym zmianom (tom XXI) odszedł z redakcji Pamiętnika Bronisław ZNATOWICZ, redaktorem został wówczas Kazimierz STOŁYHWO, a wydawcą – Kazimierz KULWIEĆ.

W dwóch pierwszych tomach Pamiętnika nie ma informacji o istnieniu formalnego komitetu redakcyjnego, jednak autorzy przedmowy „Od wydawców” w tomie I podają nazwiska redaktorów poszczególnych działów: J. ALEKSANDROWICZA, K. JURKIEWICZA i A. WRZEŚNIEWSKIEGO. W tomie trzecim (1883 rok) na stronie tytułowej pojawia się napis „Pod kierownictwem Komitetu Redakcyjnego Wszechświata” i wymieniono 8 nazwisk, z wyłączeniem „wydawców” wymienionych oddzielnie. W tomie czwartym napis głosi „Komitet Redakcyjny Pamiętnika Fizjograficznego stanowią...” i następuje wykaz 12 nazwisk, tym razem z uwzględnieniem wydawców. Później liczba członków redakcji waha się od 6 (w roku 1913) do 29 (w roku 1918).

W pełnym składzie Komitetu Redakcyjnego czasopisma uczestniczyło łącznie 51 osób, spośród bardziej znanych w świecie nauki byli to między innymi (oprócz wymienionych wcześniej): Tytus CHAŁUBIŃSKI, Jan CZEKANOWSKI, Władysław GORCZYŃSKI, Stanisław KRAMSZTYK, Erazm MAJEWSKI, Marian RACIBORSKI, Eugeniusz ROMER, Marian SIEDLECKI, Józef SIEMIRADZKI, Władysław SZAFER, Jan SZTOLCMAN, Jan TUR, Antoni WAŁECKI i August WRZEŚNIEWSKI.

Przez cały okres swojej działalności siedziba redakcji Pamiętnika znajdowała się w Warszawie. Na początku (a w każdym razie od 1882 roku) siedzibą redakcji było po prostu mieszkanie Eugeniusza DZIEWULSKIEGO, na ulicy Podwale 2, później, przez krótki okres, Podwale 4. W maju 1886 roku redakcja przeniósła się do gmachu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa przy ulicy Krakowskie Przedmieście 66 (ryc. 2). Następną zmianą dokonała się dopiero w 1901 roku, kiedy to redakcje obydwu czasopism przeniósł się na ulicę Marszałkowską 118, gdzie również mieściła się redakcja tygodnika Chemik Polski, w którego redakcji był między innymi Bronisław ZNATOWICZ. W roku 1913 patronat nad Pamiętnikiem obejmuje Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. W związku z powołaniem nowej redakcji od roku 1914 zmienia się również jej siedziba, mieści się ona teraz w Alejach Jerozolimskich.

Ryc. 2. Gmach Muzeum Przemysłu i Rolnictwa od strony Wisły, siedziba redakcji Pamiętnika Fizjograficznego w latach 1886-1901 (ilustracja z tygodnika *Wszechświat*, t. IV, Nr. 44)

WYDAWCY I REDAKTORZY NACZELNI PAMIĘTNIKA

Eugeniusz DZIEWULSKI (1842–1889), fizyk, jeden z najbardziej zasłużonych zarówno dla Pamiętnika, jak badań fizjograficznych. Urodzony na Podlasiu, studiował w Kijowie, a potem w Szkole Głównej w Warszawie na wydziale matematycznym. Przez pewien czas był wykładowcą fizyki na Uniwersytecie w Warszawie, potem uczył w szkole. Od roku 1883 był inspektorem sieci oświetlenia gazowego w Warszawie. Należał do członków-założycieli Kasy im. Józefa MIANOWSKIEGO. Był inicjatorem powołania i wieloletnim wydawcą zarówno Pamiętnika Fizjograficznego, jak *Wszechświata*. Jako fizjograf zajmował się między innymi właściwościami fizycznymi wód w jeziorach (m. in. w Tatrach) oraz przyrządami służącymi do pomiarów. Był redaktorem Pamiętnika w latach 1881–1888 (ryc. 3).

Bronisław ZNATOWICZ (1851–1917), chemik, redaktor Pamiętnika o najdłuższym stażu (1881–1910), bardzo zasłużony zarówno dla czasopisma, jak i rozwoju badań fizjograficznych oraz innych. Urodzony w Lublinie, studiował chemię na Uniwersytecie Warszawskim. Był asystentem na Politechnice Lwowskiej, potem na Uniwersytecie Warszawskim. Opublikował szereg artykułów naukowych (m. in. dotyczących chemizmu wód Wisły) oraz podręczników. Należał do twórców współczesnego polskiego nazewnictwa w dziedzinie chemii. Był jednym z członków-założycieli Kasy im. Józefa MIANOWSKIEGO, współwłaścicielem *Wszechświata*, inicjatorem powołania Pamiętnika Fizjograficznego (ryc. 4).

Antoni ŚLÓRSKI (1843–1897), zoolog, urodzony w okolicy Sieradza, wychowanek Szkoły Głównej w Warszawie, był asystentem w Szkole Głównej, potem w Uniwersytecie. Pracował w Towarzystwie Kredytowym, uczył w szkołach średnich. Opublikował szereg prac z dziedziny malakozoologii. Należał do członków-założycieli Kasy im. MIANOWSKIEGO, był w grupie zało-

życieli Wszechświata. W redakcji Pamiętnika był od początku istnienia czasopisma, wydawcą został w roku 1889, po śmierci E. DZIEWULSKIEGO.

Witold WRÓBLEWSKI (1836–1892), geograf, urodzony w Grodnie, studiował w Kijowie. Był nauczycielem w różnych szkołach, potem dyrektorem Szkoły Realnej Zgromadzenia Kupców. Publikował prace zarówno z zakresu geografii, jak botaniki i zoologii. Członkiem Komitetu Redakcyjnego Pamiętnika był od 1891, w roku 1898 został jego wydawcą.

Kazimierz KULWIEĆ (1871–1943), zoolog, urodzony na Litwie, ukończył studia na Uniwersytecie Warszawskim. Kontynuował studia z zakresu ochrony roślin w Odessie. Zorganizował pracownię zajmującą się ochroną roślin w Towarzystwie Ogrodniczym Warszawskim. Badaniami typu fizjograficznego zainteresował się od roku 1902, kiedy wspólnie z K. CZERWIŃSKIM podjął badania na jeziorach wigierskich. Był współzałożycielem i prezesem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a od roku 1913 – wydawcą Pamiętnika Fizjograficznego. Był także redaktorem naczelnym ilustrowanego tygodnika Ziemia.

Kazimierz STOŁYHWO (1880–1966), antropolog, urodzony na Podolu, ukończył studia przyrodnicze na Uniwersytecie Warszawskim. Studia antropologiczne kontynuował w Paryżu oraz w Budapeszcie. Był twórcą warszawskiej szkoły antropologicznej, kierując najpierw pracowniami przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim, potem na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego. Od roku 1934 kierował katedrą antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Redaktorem naczelnym Pamiętnika Fizjograficznego został w roku 1913. Opracował i ogłosił w XXII tomie Pamiętnika „Regulamin Redakcji Pamiętnika Fizyograficznego”, w którym zostały podane po raz pierwszy wskazówki dla autorów.

AUTORZY

W 27 tomach Pamiętnika opublikowano łącznie 451 artykułów, w tym około 30 anonimowych, których autorzy są obecnie trudni do zidentyfikowania. Większość artykułów anonimowych dotyczy wyników obserwacji meteorologicznych lub spostrzeżeń fenologicznych. Nie są natomiast anonimowe (jak sugeruje DANYSZ-FLESZAROWA 1968) wstępne artykuły „od Redakcji” i „od Wydawców” w III i IV tomie, zostały bowiem podpisane przez E. DZIEWULSKIEGO i B. ZNATOWICZA, a w tomach od XXII do XXV – przez K. STOŁYHWE.

W Pamiętniku opublikowało swoje prace 149 autorów podpisanych nazwiskiem. Niemal połowa z nich opublikowała w Pamiętniku tylko jedną pracę. Najbardziej płodnym autorem był Kazimierz ŁAPCZYŃSKI, amator-botanik, z wykształcenia inżynier technik komunikacji lądowej i wodnej, za działalność narodowo-wyzwoleńczą represjonowany. Opublikował w Pamiętniku 20 prac, z których znaczna część to przyczynki florystyczne. Kilka jednak to obszernie i poważne opracowania jak na przykład artykuł w tomie III poświęcony zasięgom pionowym roślin tatrzańskich (ŁAPCZYŃSKI 1883) lub prace poświęcone zasięgom roślin w Królestwie Polskim i krajach sąsiednich (ŁAPCZYŃSKI 1889, 1891, 1892).

Drugim z kolei pod względem liczby prac był Bronisław ZNATOWICZ, który opublikował w Pamiętniku 15 artykułów z dziedziny geologii, hydrologii i gleboznawstwa. Był ponadto autorem (lub współautorem) słowa wstępnego od redakcji. Czternaście prac wydrukowanych w Pamiętniku ma na swoim koncie Bogumił EICHLER, są to jednak głównie drobne przyczynki dotyczące wątrobowców, porostów, grzybów i glonów występujących w okolicy Międzyrzecza.

Wśród autorów największej liczby prac wydrukowanych w Pamiętniku jest między innymi Maria TWARDOWSKA (11 prac), ale są to również krótkie, kilkustronicowe przyczynki florystyczne.

Antoni ŚLÓRSKI, ze swoimi 13 pracami opublikowanymi w Pamiętniku, jest przykładem autora bardzo wszechstronnego. Część ze wspomnianych prac dotyczy malakozologii, należą one do fundamentalnych opracowań krajowych w tej dziedzinie. Charakter syntezy fauny krajowej ma opracowanie dotyczące wijów. Opracowania szczątków kopalnych opublikowane przez A. ŚLÓRSKIEGO, choć mają charakter materiałowy, należą także do bardzo wartościowych.

Wreszcie po 10 lub 9 prac ma w Pamiętniku pięciu autorów: Franciszek BŁOŃSKI (prace florystyczne), Karol DRYMMER (prace florystyczne), Aleksander MICHAŁSKI (prace geologiczne), Apolinary PIETKIEWICZ (opracowania z dziedziny klimatologii i meteorologii), Józef SIEMIRADZKI (prace geologiczne), Antoni WAŁECKI (wszechstronne prace z dziedziny zoologii).

Z drugiej strony wielu autorów przygotowało dla Pamiętnika Fizjograficznego pojedyncze prace, które okazały się przysłowiowymi „kamieniami milowymi” w fizjografii. Trzeba tu wymienić Tytusa CHAŁUBIŃSKIEGO z potężnym, dwuczęściowym opracowaniem mchów tatrzańskich; Seweryna DZIUBAŁTOWSKIEGO, autora pięknego opracowania geobotanicznego rejonu dolnej Nidy; Władysława GORCZYŃSKIEGO, który opublikował w Pamiętniku pięć prac z dziedziny klimatologii i meteorologii, obszernych i ważkich pod względem merytorycznym; Erazma MAJEWSKIEGO, archeologa, etnografa i przyrodnika, który w Pamiętniku opublikował bardzo interesującą pracę o toporkach kamiennych. Tylko jedną, a przecież bardzo ważną pracę, porządkującą nomenklaturę ornitologiczną, opublikował w Pamiętniku Jan SZTOLCMAN. Do dziś ornitolodzy sięgają do jedyne go opracowania Władysława TACZANOWSKIEGO, jakie ukazało się w Pamiętniku Fizjograficznym, choć jest to tylko (jakby może dziś ktoś powiedział) wykaz ptaków obserwowanych w Królestwie Polskim w ciągu pięćdziesięciolecia.

SZATA ZEWNĘTRZNA PISMA

W ciągu 42 lat istnienia Pamiętnik Fizjograficzny utrzymał podobną szatę graficzną niemal we wszystkich szczegółach. Format określony w odezwie DZIEWULSKIEGO i ZNATOWICZA jako „duże 4°” zachowano do końca. Okładka z cienkiego, kolorowego papieru w historii Pamiętnika miała trzy, bardzo do siebie zbliżone i bardzo proste, wersje graficzne. Od tomu I do XXI całe liternictwo okładki ujęte było w ramę symbolizującą zarys tomu książki w perspektywie (lewa i górna krawędź cienkie, prawa i dolna pogrubione). Liternictwo zróżnicowane co do kroju i wielkości, prawie każdy wiersz napisany inną czcionką (ryc. 5). Po tytule, przed numerem tomu i przed miejscem wydania zaakcentowane pauzy ornamentami różnymi w każdym tomie, powtarzającymi się lub zbliżonymi na stronie tytułowej (nieliczbowanej) wydawnictwa. W tomie XX, drukowanym przez drukarnię Bogusławskiego, pojawiło się odmienne liternictwo. Zmieniło się ono ponownie w tomie XXI, od którego zresztą zmieniła się nieco wersja graficzna okładki. Rama ujmująca liternictwo uległa uproszczeniu, na dole okładki, nad miejscem wydania, pojawił się znak Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Dwa ostatnie tomy różnią się nieznacznie rysunkiem na okładce, dalszemu ujednoczeniu ulega liternictwo. Do tomu przedostatniego (XXVI) w dole okładki znajdował się znak Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a w tomie ostatnim – znak Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

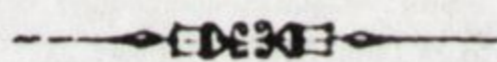
Żywa pagina pojawia się od tomu V wraz z przesunięciem numerów stron na górny (lewy lub prawy) brzeg strony.

Rysunki były umieszczane na odrębnych tablicach, rzadko wlamywano je w tekst pracy. Przez wiele lat (1881–1913) ilustracje w Pamiętniku były wykonywane przez ten sam zakład litograficzny W. GŁÓWCZYŃSKIEGO w Warszawie. Niektóre tablice zawierają nazwisko rysownika, zwłaszcza w przypadku gdy rysunki przygotował sam autor, tak było w pracach Augusta WRZEŚNIEWSKIEGO,

PAMIĘTNIK
FIZYJOGRAFICZNY

WYDAWANY STARANIEM

E. Dziewulskiego i Br. Znatowicza.

Tom I.

**Dział I. METEOROLOGIA i HIDROGRAFIJA.—Dział II. GEOLOGIJA z CHEMIJĄ.—Dział III,
BOTANIKA i ZOOLOGIJA.—Dział IV. ANTROPOLOGIJA.—Dział V. MISCELLANEA.**

16 tablic rysunków.

WARSZAWA.

Druk K. Kowalewskiego, Królewska 23.

1881.

Jana SZNABLA, Henryka DZIEDZICKIEGO. Pierwsze bardzo poważne opóźnienie druku Pamiętnika (tom VII za rok 1887) nastąpiło – według wyjaśnienia we Wszechświecie – z powodu problemów z mapami i rysunkami do pracy M. SZYSTOWSKIEGO o regulacji Wisły. Wyjątkowo do tej pracy tablice z ilustracjami (16 tablic, rysunki i mapy) przygotował zakład litograficzny F. KREMERERA w Petersburgu.

Od XXI tomu na kilka lat druk Pamiętnika Fizjograficznego przejmuje J. COTTY, którego zakład zajmuje się również litografią. Od tego czasu znika z tablic ilustracyjnych nazwisko GŁÓWCZYŃSKIEGO.

W roku 1902 (tom XVII) pojawiają się w Pamiętniku czarno-białe fotografie, a od tomu XXI zaczynają w nim dominować.

Prace były drukowane w języku polskim, chociaż już na początku istnienia Pamiętnika pojawił się projekt niektórych współpracowników, aby prace były przygotowywane w języku francuskim. Jednak na posiedzeniu wspólnego komitetu redakcyjnego Wszechświata i Pamiętnika, jakie odbyło się w dniu 22 marca 1886 roku, projekt ten został jednogłośnie odrzucony. Tym niemniej zdarzały się odstępstwa od zasady polskojęzyczności czasopisma. Dwie obszernie prace Tytusa CHAŁUBIŃSKIEGO (1882, 1886) o mchach Tatr zostały opublikowane po łacinie. Ponadto dwie prace GORCZYŃSKIEGO (1917, 1918) oraz praca GORCZYŃSKIEGO i KOSIŃSKIEJ (1916) zostały opublikowane w dwóch wersjach językowych: polskiej i francuskiej. Regułą było natomiast podawanie tytułów prac w spisie treści zarówno po polsku, jak po francusku.

Jak wspomniałam wcześniej, od tomu XX w Pamiętniku zamieszczano „Regulamin Redakcyi”, czyli wskazówki dla autorów przygotowane przez redaktora naczelnego Kazimierza STOLYHWE. Autorów zobowiązywano do dołączania do pracy streszczeń w obcych językach (francuskim, angielskim lub włoskim) i tytułu pracy w języku francuskim. Podano sposoby wyróżnień (podkreślenie linia podwójną wyrazów, które mają być wytłuszczone, pojedynczą – pisanych kursywą itp.). W zależności od wyrażonego życzenia autorzy dostawali do 100 (maksymalnie) odbitek swojej pracy. Ustalono w „Regulaminie” stosowanie pisowni polskiej przyjętej przez Akademię Umiejętności w Krakowie.

DRUKARNIE

Poszukując tańszych i lepszych wykonawców, wydawcy wielokrotnie zmieniali drukarnie. Według danych zamieszczonych na stronie tytułowej Pamiętnik był drukowany przez 11 drukarni, co wykazuje podane zestawienie w tabeli II. Najwięcej tomów Pamiętnika wydrukował Jan COTTY (6) oraz Emil SKIWSKI (5). Wszystkie tomy były drukowane w Warszawie

Tabela II. Drukarnie Pamiętnika

Lp.	Lata	Liczba tomów	Drukarnia
1.	1881, 1882	2	K. KOWALEWSKI
2.	1883, 1884	2	J. BERGER
3.	1884–1888, 1893	5	E. SKIWSKI
4.	1889–1891	3	J. SIKORSKI
5.	1895, 1896	2	S. SIKORSKI
6.	1896	1	GRANOWSKI i SIKORSKI
7.	1900, 1902	2	Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze
8.	1904, 1907	2	RUBIESZOWSKI i WROTNOWSKI
9.	1910	1	L. BOGUSŁAWSKI
10.	1913–1918, 1922	6	J. COTTY
11.	1921	1	Ludowe Spółdzielcze Towarzystwo Wydawnicze

Ryc. 3. Eugeniusz DZIEWULSKI, pierwszy wydawca Pamiętnika Fizjograficznego (według litografii zamieszczonej w tygodniku Wszechświat, t. VIII, Nr. 52)

Ś. P. EUGENIUSZ DZIEWULSKI.

Ryc. 4. Bronisław ZNATOWICZ, długoletni zasłużony redaktor Pamiętnika Fizjograficznego (według zdjęcia zamieszczonego w Pamiętniku, t. XXI)

Bronisław Znатовicz

Rys. L. Hildt

w Lit. W. Głównowoskiego w Warszawie.

1. *Ateuchus sacer*. — 2. *Sisyphus* Schäferl. — 3. *Gymnopleurus cantarus*. — 4. *Copris lunaris* ♂. — 5. *Onitlia* F. Ollivierl. Jll. — 6. *O. Da moetas* Stev. — 7. *Ontophagus taurus*. ♂ — 8. *Ontophagus nutans*. — 9. *Ontophagus austriacus*. ♂ — 10. *Ontophagus vacca*. — 11. *Ontophagus coenobita*. — 12. *Ontophagus femur*. — 13. *Ontophagus camelus*. — 14. *Ontophagus ovatus*. — 15. *Caccobius* Schröberl. — 16. *Onticellus flavipes*. — 17. *Colobopterus*. (Muls) erraticus L. Seidl. — 18. *Coprimorphus* (Aphodius) *scrutator*. — 19. *Empleurus* (Muls) *subterraneus*. L. Seidl. — 20. *Teuchestes* (Aphodius) *fossor*. ♀ — 21. *Teuchestes* (Muls) *fossor. varietas. sylvaticus*. Ahr. — 22. *Otophorus*. (Muls.) *haemorrhoidalis* L. Seidl. — 23. *Aphodius conjugatus* Pnz. Seidl.

Ryc. 9. Tablica z pracy Ludwika HILDTA (1896) o krajowych chrząszczach z rodziny *Scarabaeidae*, wykonana przez autora

rys z nat. Dr L. Dudrewicz.

w Lit. W. Głowczewskiego w Warszawie.

Ryc. 11. Rysunki do opracowania cmentarzyska ciałopalnego w Tkaczewie (Dudrewicz 1884)

PROBLEMY FINANSOWE

Jakkolwiek geneza Pamiętnika była ściśle związana z powstaniem Kasy im. J. MIANOWSKIEGO, to w pierwszych latach istnienia czasopismo działało bez bezpośrednich dotacji ze strony Kasy. Wydawcy od początku wprowadzili system przedpłat (prenumeraty), ogłaszając z wyprzedzeniem termin druku kolejnych tomów. W czwartym kolejnym tomie (rok wydania 1884) podano rodzaj sprawozdania finansowego, z którego wynika iż druk wymienionych tomów kosztował od 2500 rubli (tomy I, III i IV) do 3300 rubli. (tom II). Nakład Pamiętnika wynosił wówczas prawdopodobnie 500 egzemplarzy, a cena tomu w prenumeracie – 5 rubli. Za przesyłkę brano dodatkowo 5 kopiejek. W księgarni pojedynczy tom kosztował 7 rubli. Liczba prenumeratorów stopniowo malała, od 206 w roku 1884 i 171 w roku 1885 do 62 w roku 1904. W latach 1881–1899 wynosiła przeciętnie około 150, potem spadła poniżej 100. Od tomu XXI (1913 rok) zaprzestano podawania listy prenumeratorów. Nakład dostosowywano prawdopodobnie do stanu przedpłat, na przykład w roku 1910, gdy prenumeratorów było już tylko 76, nakład wyniósł 200 egzemplarzy. Po przejściu wydawania Pamiętnika przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze nakład został znów podniesiony do 500 egzemplarzy. Te ostatnie informacje o wysokości nakładu zaczerpnięto z opracowania bibliograficznego pod redakcją SOKOŁOWSKIEJ i OSSOWSKIEJ (2000).

Niedobory finansowe wzrastały z roku na rok. W końcu 1883 roku wynosiły łącznie 3300 rubli, a przy końcu roku 1884 – 4500 rubli. Redakcja Pamiętnika zaczęła poszukiwać innych źródeł finansowania druku niż przedpłaty i dochód ze sprzedaży poszczególnych tomów. Z inicjatywy Eugeniusza DZIEWULSKIEGO rozpoczęto cykl odczytów popularno-naukowych, organizowanych w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa lub w tzw. Resursie Obywatelskiej (Krakowskie Przedmieście), pod egidą Kasy im. MIANOWSKIEGO. Uzyskano w ten sposób za bilety wstępu ponad 730 rubli dla wydawnictwa.

Honoraria autorskie wypłacano wyjątkowo, autorzy najczęściej z nich rezygnowali. Jednak w listopadzie 1883 roku komitet redakcyjny postanowił zapłacić honoraria dwóm autorom: ŁAPCZYŃSKIEMU (90 rubli) oraz OSTERLOFOWI (45 rubli) za artykuły wydrukowane w III tomie Pamiętnika.

Od tomu IX na stronie tytułowej pojawia się adnotacja „wydany z zapomogi Kasy ... imienia Józefa MIANOWSKIEGO”. Adnotacja taka utrzymuje się już stale do roku 1918, do tomu XXV. Jak wynika z informacji zamieszczonych w Sprawozdaniu z działalności Kasy im. J. MIANOWSKIEGO ta ostatnia dotacja wyniosła 1664 ruble. Nie było to wiele wobec 7355 rubli przeznaczonych w tym samym roku przez Kasę na wydanie X tomu Rocznika Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W tomie XXVI Pamiętnika, który ukazał się w roku 1921, po trzyletniej przerwie, treść adnotacji ulega zmianie „wydany z zapomogi Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”. Taka sama informacja ukazuje się także w roku 1922, w tomie ostatnim, XXVII. A więc Kasa definitywnie przestała finansować Pamiętnik.

Dzięki dotacjom z Kasy im. J. MIANOWSKIEGO sytuacja finansowa Pamiętnika poprawiła się na tyle, iż możliwe stało się nawet wspomaganie *Wszechświata*. Jak wspomniałam we wstępie od roku 1884 historia Pamiętnika Fizjograficznego była bardzo ściśle związana z historią *Wszechświata*. To ostatnie czasopismo było wydawane jako miesięcznik przez spółkę wydawniczą. Redakcje obu czasopism miały niemal identyczny skład, w obu wydawcami byli E. DZIEWULSKI oraz B. ZNATOWICZ. Zamysłem redaktorów było z jednej strony popularyzowanie we *Wszechświecie* wiedzy przyrodniczej zawartej w Pamiętniku, ale dla przeciętnego odbiorcy zbyt naukowo i sucho podanej, z drugiej – wspieranie finansowe rocznika przez miesięcznik, który – jak sądzą jego twórcy – powinien cieszyć się większym powodzeniem na rynku wydawniczym, zwłaszcza, że kilka lat wcześniej przestało się ukazywać czasopismo *Przyroda i Przemysł*, o zbliżonym do *Wszechświata* profilu. Redaktorzy przeliczyli się jednak, *Wszechświat* nie był w stanie sam się finansować.

Niewątpliwie dużą pomocą w dystrybucji Pamiętnika było drukowanie różnych informacji o tym czasopiśmie we *Wszechświecie*, który – jak wspomniałam wcześniej – popularyzował także różne wspólne akcje podejmowane przez Pamiętnik. Zamieszczał też ogłoszenia o odczytach w Resursie Obywatelskiej, z których dochód miał być przeznaczony na rzecz Pamiętnika.

Kłopoty z dystrybucją czasopisma zmusiły redakcję do stosowania różnych form zachęty do kupowania Pamiętnika. Na przykład w roku 1890 w IX tomie *Wszechświata* ukazała się informacja, że możliwe jest zakupienie wszystkich wydanych dotychczas dziesięciu tomów Pamiętnika za cenę 30 rubli, czyli w cenie 3 rubli za jeden tom, podczas gdy w księgarni jeden tom kosztował 7 rubli.

Okolicznością dla losów Pamiętnika niepomyślną było więc zaniechanie działalności przez spółkę wydawniczą i druku *Wszechświata* w czasie I wojny światowej, ponieważ wydawnictwo utraciło w ten sposób jedną z najważniejszych form promocji. Wznowienie miesięcznika nastąpiło pod koniec lat 20-tych, ale Pamiętnik Fizjograficzny już wtedy nie istniał. Utrzymał się wprawdzie kilka lat dłużej, za to jego upadek okazał się ostateczny.

ANALIZA ZAWARTOŚCI DZIAŁÓW

Nie jest możliwe przedstawienie w krótkim artykule szczegółowej analizy zawartości omawianego czasopisma, zrobią to w przyszłości – mam nadzieję – specjaliści dla każdej z reprezentowanych w nim dziedzin. Pragnę jednak scharakteryzować dorobek każdego z prezentowanych w Pamiętniku działów, a także wskazać na szczególnie znaczące pozycje jakie się w nim ukazały. Oddzielnie, jako wartości nieprzemijające a zarazem mające znaczenie dla nauki światowej, niezależnie od tego z jakiego regionu pochodzą, potraktowano prace zawierające opisy nowych taksonów botanicznych i zoologicznych.

Podział Pamiętnika na działy utrzymał się niemal do końca, to jest do 25 tomu, wyjątkowo obszernego, liczącego prawie 800 stron i w którym blisko połowę stanowi dział I, z bardzo obszerną pracą W. GORCZYŃSKIEGO. Zmieniały się jednak nazwy działów, kolejność umieszczenia w czasopiśmie oraz objętość. Pierwotny podział na pięć działów: Meteorologia i hydrografia, Geologia z chemią, Botanika i zoologia, Antropologia oraz Miscellanea utrzymał się w zasadzie do tomu XIX. W tomie XX (rok 1910) znalazły się tylko dwa działy: Meteorologia i Miscellanea, przy czym ten ostatni zawierał jedną pracę dotyczącą klimatu, jedną botaniczną i jedną bibliograficzno-gleboznawczą. W tomach wcześniejszych można niekiedy zauważyć odmienność nazw działów, np. w tomie XIV Dział II wymienia oprócz wcześniejszych nazw (Geologia z chemią) paleontologię. W tomie XVIII Dział IV nosi nazwę „Antropologia i archeologia przedhistoryczna”. Od tomu XXI zmiany są poważniejsze, w roku 1913 dział I obejmuje już tylko meteorologię, dział II – geologię i geografę, dział III – zoologię, IV – botanikę, dział V – archeologię i etnografię. Od tego czasu nazwy działów są odmienne w każdym z tomów. W tomie XXII dział II nazywa się „Geografia, geologia, mineralogia i pedologia”, ale w tomie XXIII jest poświęcony zoologii (i nosi nazwę „Zoologia”), a w tomie XXV – pedologii (z jedyną pracą I. KOSIŃSKIEGO o żyzności gleb Królestwa Polskiego).

Poniżej podano charakterystykę zawartości poszczególnych działów w tomach od I do XXVI.

Dział I. Meteorologia

Był to jeden z najobszerniejszych działów. Znaczną jego część stanowiły szczegółowe wyniki obserwacji meteorologicznych zestawione w tabelach (ryc. 6). Wcześniej podobne tabele

30 **Warszawa.** (St. 8). DZIAŁ I. METEOROLOGIA I HIDROGRAFIJA. **Marzec (Mars) 18**

Dzień	Barm. sprow. do 0° = 700 mm+				Termometr suchy				Termograf		Wilg. wzglę.				Stop. zachm.			Kierunek i siła wiatru			wys. opadu w milim.
	7	1	9		7	1	9		Max.	Min.	7	1	9		7	1	9	7	1	9	
1	44.2	42.8	44.5	43.8	-14.8	-7.3	-5.6	-8.3	-5.0	-15.4	91	98	96	95	10	10	10	NE	NE	EN	0.1
2	45.1	45.0	44.7	44.9	-6.6	-6.2	-4.5	-5.5	-4.2	-7.1	95	98	100	98	10	10	10	NE	NE	NE	0.9
3	44.7	46.9	50.1	47.2	-4.8	-4.6	-5.9	-5.3	-3.8	-6.2	95	88	95	93	10	10	10	E	SE	S	1.3
4	53.8	55.7	57.4	55.6	-9.2	-5.6	-6.6	-7.0	-4.6	-9.9	94	85	95	91	9	3	10	SE	SE	ES	0.2
5	59.2	59.8	59.9	59.6	-14.2	-11.1	-13.2	-12.9	-6.0	-15.0	100	89	96	95	7	1	0	E	E	ES	0.0
6	60.1	59.6	58.8	59.5	-16.2	-7.6	-4.9	-8.4	-4.8	-17.0	90	95	95	93	2	7	10	ES	E	E	0.0
7	58.3	58.3	58.3	58.3	-7.2	-6.4	-9.9	-8.4	-4.4	-10.2	95	95	94	95	10	8	0	E	E	E	0.0
8	56.6	55.7	53.9	55.4	-12.2	-6.0	-9.0	-9.4	-5.2	-15.2	93	95	94	94	10	0	0	ES	SE	SE	0.0
9	52.0	51.4	50.8	51.4	-7.6	-5.0	-5.7	-6.0	-3.2	-11.0	95	79	90	88	10	0	1	ES	SE	S	0.0
10	51.3	51.8	51.9	51.7	-6.2	-2.4	0.7	-1.8	1.4	-6.8	95	94	85	91	10	10	5	S	S	S	0.2
11	49.1	47.6	45.4	47.4	-5.2	0.1	0.9	-0.8	2.1	-5.5	96	90	82	89	8	10	10	SE	ES	ES	0.0
12	43.9	44.9	49.2	46.0	-1.5	5.9	1.2	2.5	7.9	0.1	87	79	94	87	10	7	10	S	W	WN	0.0
13	51.9	51.2	47.0	50.0	-0.4	1.3	0.3	0.4	3.2	-0.4	92	78	92	87	8	5	10	E	ES	SW	0.0
14	40.6	39.4	41.6	40.5	0.8	1.7	-1.8	-6.3	2.6	-1.9	85	84	92	87	10	10	10	WS	WS	WN	0.9
15	45.9	47.5	51.2	48.2	-11.2	-10.0	-11.2	-10.9	-1.8	-11.7	93	87	93	91	10	10	10	N	N	N	0.3
16	55.5	55.8	53.7	55.0	-15.8	-9.0	-10.2	-11.3	-8.0	-16.0	90	78	93	87	5	1	3	N	N	SW	0.0
17	46.3	43.9	40.2	43.5	-6.4	-1.5	0.1	-1.9	0.2	-11.1	90	82	94	89	10	10	10	WS	W	W	0.9
18	42.3	43.6	45.5	43.8	-1.8	0.8	-3.2	-2.1	2.5	-3.4	96	82	96	91	10	8	4	W	WN	W	1.2
19	47.6	48.0	44.5	46.7	-5.4	-1.4	-2.6	-3.0	0.0	-8.6	96	96	96	96	2	4	6	W	E	ES	0.0
20	40.5	39.4	37.0	39.0	-0.8	4.7	2.6	2.3	6.0	-3.1	96	67	85	83	6	9	2	S	S	S	0.0
21	32.7	31.8	30.8	31.8	3.6	4.8	4.2	4.2	5.6	2.6	83	90	82	85	10	9	10	S	S	S	1.9
22	36.6	40.8	46.9	41.4	0.4	1.9	-1.4	-0.1	-4.6	-1.5	92	88	92	91	10	10	10	WN	WN	N	1.1
23	51.0	50.1	50.2	50.4	-1.4	1.0	0.8	0.3	3.3	-5.0	80	83	85	83	1	10	10	W	W	WN	0.5
24	51.5	50.7	49.6	50.6	1.4	4.0	3.0	2.9	5.6	0.4	85	78	95	86	10	10	10	W	W	W	2.7
25	47.6	46.7	46.5	46.9	3.4	4.4	3.8	3.9	4.4	2.2	97	100	98	98	10	10	10	W	W	W	5.9
26	44.7	43.6	42.4	43.6	3.6	7.0	6.8	6.1	10.0	3.6	97	98	94	99	10	10	9	WS	S	NE	1.1
27	40.7	40.6	42.0	41.1	2.2	6.4	1.8	3.1	7.2	1.8	96	83	93	91	9	9	10	NE	NE	N	0.0
28	45.9	48.8	51.2	48.6	0.2	2.4	0.6	1.0	3.8	-0.4	96	61	75	77	10	9	10	N	N	SW	1.6
29	50.6	48.7	44.6	48.0	1.4	4.0	1.6	2.2	7.2	3.0	67	67	93	76	5	8	10	NW	W	W	0.0
30	42.9	42.6	43.7	43.1	0.0	2.2	1.2	1.2	4.8	0.0	89	89	87	88	10	9	10	WN	WN	N	0.0
31	45.6	46.8	47.8	46.7	-0.8	2.0	-0.8	-0.1	3.0	-1.2	62	61	70	64	10	9	3	NW	NW	N	0.0
śr.m.	47.7	47.7	47.8	47.7	-4.2	-0.9	-2.3	-2.4	1.1	5.5	91	85	91	89	8	8	8	—	—	—	20.8

Płońsk. (St. 9)

D.	7	2	9		7	2	9		Max.	Min.	7	2	9		7	2	9	7	2	9	
1	47.7	47.7	47.8	47.7	-16.0	-6.4	-6.1	-8.7	—	-16.5	90	90	90	90	3	10	10	NE ¹	NE ¹	NE ²	2.5
2	48.3	48.5	48.2	48.3	-7.8	-4.8	-5.3	-5.8	—	-10.5	92	90	96	93	10	10	10	NE ¹	NE ²	NE ¹	6.4
3	48.4	49.0	52.8	50.1	-6.7	-3.2	-6.5	-5.7	—	-7.0	95	91	90	92	10	10	10	NE ²	E ¹	0	2.2
4	56.9	58.5	59.6	58.3	-8.0	-3.0	-7.5	-6.5	—	-8.3	91	78	89	86	10	1	10	0	E ¹	0	0.0
5	62.1	62.3	62.9	62.4	-17.5	-8.7	-16.5	-14.8	—	-18.0	89	73	90	84	0	0	0	E ¹	E ¹	0	0.0
6	62.9	62.4	61.9	62.4	-18.5	-7.1	-5.8	-9.3	—	-19.0	89	81	93	88	1	5	10	0	E ¹	0	0.0
7	61.0	61.1	61.2	61.1	-6.6	-3.8	-12.5	-8.9	—	-12.5	95	84	85	88	10	10	1	E ¹	E ¹	E ¹	0.0
8	59.3	57.7	55.9	57.6	-19.0	-2.2	-11.2	-10.9	—	-19.6	88	77	82	82	0	0	0	E ¹	E ²	E ²	0.0
9	54.8	54.0	52.9	53.9	-8.8	-1.0	-7.3	-6.1	—	-11.0	94	80	84	86	10	0	0	SE ¹	SE ²	S ²	0.0
10	53.7	54.2	53.6	53.8	-5.2	2.2	0.5	-0.5	—	-8.8	90	80	89	86	10	10	9	0	S ¹	0	0.9
11	51.6	49.9	47.6	49.7	-4.4	1.2	1.3	-0.2	—	-4.6	91	80	85	85	2	10	10	SE ¹	0	0	0.0
12	46.5	47.6	52.0	48.7	1.2	4.4	1.1	1.9	—	0.8	91	80	89	87	10	6	10	SE ¹	W ¹	0	0.0
13	54.7	53.8	49.6	52.7	-1.1	1.8	-0.4	0.0	—	-1.2	96	75	92	88	8	10	5	NW ¹	SW ¹	S ¹	0.0
14	43.1	41.4	44.8	43.1	0.9	1.1	-2.7	-0.8	—	-2.7	94	90	89	91	10	10	10	W ²	W ²	NW ²	0.4
15	49.2	51.8	54.7	51.9	-11.4	9.7	-11.8	-11.2	—	-11.8	89	87	89	88	10	10	10	N ²	N ³	NE ²	5.0
16	58.6	58.7	56.0	57.8	-17.5	-7.5	-12.9	-12.7	—	-18.0	84	78	84	82	0	0	5	NE ¹	0	SW ¹	0.0
17	48.8	45.7	42.7	45.7	-7.3	-1.2	-0.1	-2.2	—	-13.0	84	84	96	88	10	10	10	SW ⁴	SW ³	W ³	0.0
18	44.8	46.8	48.4	46.7	-1.7	0.5	-5.6	-3.1	—	-5.6	92	78	85	85	5	1	1	W ²	W ³	W ¹	1.5
19	51.2	50.3	47.2	50.6	-16.0	1.5	-4.1	-5.7	—	-16.5	90	82	87	86	0	0	10	0	W ¹	W ¹	0.0
20	43.2	41.8	38.9	41.3	-2.3	5.7	2.1	1.9	—	-8.4	89	80	91	87	6	10	0	SE ¹	SE ¹	0	0.3
21	34.9	34.1	33.0	34.0	2.9	4.8	2.9	3.4	—	-1.5	91	94	93	93	5	10	10	S ¹	S ¹	0	1.1
22	39.3	43.4	49.6	44.1	0.0	0.7	-2.6	-1.1	—	-2.6	94	90	83	89	10	10	4	W ²	W ¹	NW ²	0.4
23	53.2	52.5	53.5	53.1	-5.6	-0.2	0.1	-1.4	—	-5.9	87	87	90	88	1	10	10	W ¹	W ²	NW ²	0.3
24	53.7	52.5	52.6	52.9	1.5	3.5	2.7	2.6	—	-0.3	94	87	98	93	10	10	10	W ²	W ¹	W ¹	0.2
25	50.1	49.3	49.0	49.5	2.5	3.3	2.9	2.9	—	2.0	98	98	98	98	10	10	10	SW ¹	W ¹	SW ¹	6.0
26	47.0	46.3	45.3	46.2	2.6	6.1	2.4	3.4	—	2.4	98	95	100	98	10	10	10	SW ¹	SW ¹	0	0.0
27	44.7	44.3	46.1	45.0	2.5	4.3	1.1	2.3	—	1.1	98	92	94	95	10	10	10	N ¹	NE ¹	NE ¹	0.0
28	49.6	52.1	53.2	51.6	-0.2	4.4	-0.1	1.0	—	-0.5	90	62	83	78	6	5	10	N ²	N ²	NW ¹	0.0
29	53.4	51.9	48.2	51.2	-2.4	2.3	0.8	0.4	—	-2.6	92	80	96	89	0	9	10	W ¹	W ¹	W ¹	0.0
30	45.8	45.7	47.1	46.2	-0.1	1.9	-0.2	0.4	—	-0.5	94	86	85	88	7	11	0	NW ¹	NW ¹	NW ¹	0.0
31	48.5	49.4	50.4	49.4	-0.9	2.8	-1.1	-0.1	—	-1.1	80	70	90	80	8	7	0	N ¹	N ¹	N ¹	0.0
śr.m.	50.5	50.5	50.4	50.5	-5.5	-0.2	-3.3	-3.1	—	-7.2	91	83	90	88	7	7	7	—	—	—	27.2

Ryc. 6. Jedna z tabel obserwacji meteorologicznych zamieszczonych w Pamiętniku Fizjograficznym

zamieszczano w Bibliotece Warszawskiej, a także w miesięczniku „Przyroda i Przemysł”. W tomie I Pamiętnika znalazły się dane z dwóch stacji: w Warszawie i w Płońsku. Pierwsze zestawiał KOWALCZYK (1881) na podstawie pomiarów temperatury oraz ilości opadów, wykonywanych w Obserwatorium Warszawskim od roku 1826. W odrębnej tabeli umieszczono także dane dotyczące temperatury w wieku XVIII zebrane przez Antoniego MAGIERA oraz z początku wieku XIX zebrane przez BYSTRZYCKIEGO. Dane z Płońska dotyczyły średnich wartości ciśnienia, temperatury, wilgotności, ilości opadów, kierunków wiatru, a nawet zawartości ozonu w powietrzu z okresu pięciu lat. Zebrał je w stacji urządzonej własnym sumptem i opracował JĘDRZEJEWICZ (1881).

W tomie II jeszcze oprócz danych tabelarycznych dotyczących ciśnienia barycznego w Warszawie w latach 1826–1880, zebranych przez KOWALCZYKA (1882a), a także tabel stanowiących sprawozdanie ze stacji w Płońsku (JĘDRZEJEWICZ 1882), znalazł się bardziej ogólny artykuł PIETKIEWICZA (1882) poświęcony zmienności temperatury rocznej w Warszawie. Także JĘDRZEJEWICZ (1882) dodał do swojego sprawozdania „Uwagi”, które w istocie rzeczy są odrębnym artykułem poświęconym zmienności warunków klimatycznych w Polsce i Europie. Artykułowi towarzyszą interesujące schematy ilustrujące tworzenie się cyklonów i antycyklonów na półkuli północnej.

Do tomu VI objętość i zawartość Działu I pozostaje zbliżona, obok obserwacji z Warszawy i Płońska pojawiają się dane z Lublina. W tomie V po raz pierwszy pojawiają się spostrzeżenia fitofenologiczne z Warszawy (CYBULSKI 1885), a w tomie VI opublikowano dane fenologiczne zebrane już przez dwunastu obserwatorów. Co pewien czas były zamieszczane krótkie artykuły A. PIETKIEWICZA dotyczące ogólniejszych problemów klimatologicznych. Od 1886 roku wzrasta liczba krajowych stacji meteorologicznych, według wykazu zawartego w tomie VII było ich wówczas 14. Tabelaryczne zestawienia danych z tych stacji zajmowały już ponad 100 stron Pamiętnika. W tomie VIII wykaz obejmuje 24 stacje, a zestawienia tabelaryczne danych – około 150 stron, a w tomie X, przy 34 stacjach – blisko 170 stron, wraz z charakterystyką samych stacji. Tabele danych meteorologicznych wraz z komentarzami zajmują w większości tomów Pamiętnika około 30% objętości, najwięcej w tomie XX, bo ponad 200 stron, stanowiąc 80% objętości tomu (stosunkowo cienkiego). Materiał tabelaryczny w tym ostatnim przypadku został poprzedzony obszernym wstępem zawierającym szczegółowe informacje o 81 stacjach meteorologicznych, z których pochodziły uwzględnione dane. Dla każdej ze stacji podano wykaz funkcjonujących w nich przyrządów. Informacje o stacjach podawano zresztą wielokrotnie, w tomach wcześniejszych, nigdy jednak nie były one aż tak dokładne.

Materiały zawarte w tabelach stawały się coraz częściej przedmiotem poważnych opracowań o charakterze analitycznym i syntetycznym, dotyczących klimatu regionalnego, klimatu całej Polski lub nawet Europy. Stało się to możliwe po włączeniu krajowych stacji do sieci światowej i po otrzymaniu dostępu do danych z innych krajów. Artykuły syntetyczne dotyczące klimatu w Polsce zaczęły się pojawiać od tomu XXIII, w którym GORCZYŃSKI i KOSIŃSKA (1916) opublikowali obszerną pracę o warunkach termicznych w Polsce. Do najważniejszych prac syntetycznych, jakie ukazały się w Pamiętniku zaliczyć trzeba ponadto dwie prace GORCZYŃSKIEGO (1917, 1918), pierwsza dotycząca ciśnienia powietrza w Polsce i Europie, druga – izoterm Polski, Europy i świata. Prace te zostały opublikowane jednocześnie w dwóch wersjach językowych, różniących się także nieco treścią.

Zamieszczane w Pamiętniku prace odgrywały często rolę instruktażową. Po raz pierwszy informacje o przyrządach, sposobie dokonywania pomiarów oraz sporządzania dokumentacji przedstawił w I tomie Pamiętnika KOWALCZYK (1881b), „starszy astronom przy Obserwatorium Astronomicznym w Warszawie”. Natomiast w pełni profesjonalną instrukcję dla stacji meteorologicznych tzw. Sieci Warszawskiej opublikował anonimowy autor, prawdopodobnie GORCZYŃSKI (1913)

w XXI tomie Pamiętnika. W instrukcji znalazły się opisy zalecanych i stosowanych wówczas przyrządów meteorologicznych (wraz z fotografiami i rysunkami), wskazówki co do sposobów wykonywania pomiarów, a także wzory arkuszy do spisywania wyników pomiarów.

Dział I Pamiętnika Fizjograficznego to prawdziwa kopalnia materiałów do historii synoptyki i rozwoju sieci stacji meteorologicznych w Polsce. Początkowo publikowano dane tylko z dwóch stacji: w Warszawie oraz w Płońsku, potem doszły dane z Lublina. Akcja tworzenia sieci stacji meteorologicznych zapoczątkowana w 1884 roku już po trzech latach zaowocowała wzrostem liczby stacji do 24. Informacje o położeniu geograficznym tych stacji (ryc. 7), ich statusie, wyposażeniu, a także o osobach odpowiedzialnych za prowadzenie obserwacji, znajdujemy w wielu kolejnych tomach Pamiętnika od VII poczynając.

W Dziale I zamieszczano też artykuły dotyczące krajowej sieci hydrograficznej, w tym charakterystyki zbiorników wodnych, poziomu wód, przyrządów pomiarowych itp. Już w pierwszym tomie Pamiętnika znajdujemy przykład całego tego wachlarza tematów. SŁOWIKOWSKI (1881) zrelacjonował stan wody na Wiśle w okresie 1860–1880, a anonimowy autor – prace melioracyjne na

PAMIĘTNIK FIZJOGRAFICZNY TOM X 1890

Dział I. Tab. I.

Ryc. 7. Mapa rozmieszczenia stacji meteorologicznych funkcjonujących w r. 1889 w Królestwie Polskim, umieszczona w tomie X Pamiętnika

Polesiu. DZIEWULSKI (1881a) przedstawił opis przyrządu do mierzenia głębokości jezior, a w dwóch innych artykułach (DZIEWULSKI 1881b,c) scharakteryzował niektóre „stawy” tatrzańskie oraz jeziora w okolicy Rypina. W tomie II ten sam autor opublikował artykuł na temat jeszcze jednego jeziora tatrzańskiego (DZIEWULSKI 1882), a ROZTWOROWSKI (1882) podał krótką charakterystykę zbiorników Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Bardzo ważny i obszerny artykuł SZYSTOWSKIEGO (1888), dotyczący regulacji Wisły, ukazał się w tomie VII (podobno właśnie z powodu tego artykułu nastąpiło pierwsze opóźnienie druku Pamiętnika!). Wiśle poświęcony był także artykuł SŁOWIKOWSKIEGO (1892) w XII tomie oraz GEMBARZEWSKIEGO (1910) w tomie XX, omawiający zmienność dna tej rzeki.

Łącznie w Dziale opublikowano 37 prac z zakresu meteorologii oraz 27 prac z zakresu hydrografii i hydrologii.

Dział II. Geologia z chemią

Dział ten zmieniał nazwę, a jego zawartość była bardzo różnorodna, od wyników analiz gleb, skał, m. in. tatrzańskich (ZNATOWICZ 1881) i wód, m. in. wód Wisły (ZNATOWICZ 1885), krótkich doniesień o wynikach doraźnych poszukiwań geologicznych, po obszerne sprawozdania z badań prowadzonych w różnych regionach, jak np. w Górach Świętokrzyskich (SIEMIRADZKI 1888a, 1888b), czy syntetyczne opracowania geologiczne poszczególnych regionów, jak prace MICHALSKIEGO 1884, 1887 i TREJDOSIEWICZA 1881, 1895. Szczególnie cenną inicjatywą Pamiętnika było opublikowanie cyklu pozostawionych w rękopisie prac geologicznych J. B. PUSCHA (zmarłego w 1846 roku), dotyczących wielu regionów Polski. Zostały one przetłumaczone na język polski i przygotowane do druku w tomach od I do V przez B. REJCHMANA).

Do najbardziej znanych i wartościowych spośród wydrukowanych w Dziale II Pamiętnika należy syntetyczna praca SIEMIRADZKIEGO i DUNIKOWSKIEGO (1892), która stanowi jakby obszerny komentarz do kolorowej mapy geologicznej Królestwa Polskiego i krajów ościennych. Na podkreślenie zasługuje zgromadzenie przez autorów obfitej (jak na owe czasy) bibliografii, zawierającej ponad 600 pozycji. Po uzupełnieniu przez LEWIŃSKIEGO (1902) bibliografia zawierała ponad 1000 pozycji.

Wiele z prac drukowanych w tym dziale miało poważne znaczenie praktyczne, jak te, które dotyczyły złoża rud żelaza, rud miedzi, pokładów węgla kamiennego. Dla rolnictwa praktyczne znaczenie miały prace z dziedziny gleboznawstwa, m. in. prace KOSIŃSKIEGO 1918, MIKLASZEWSKIEGO 1907, 1914. W tomie XVII opublikowano wyniki analiz glebowych wykonanych dla 108 stanowisk w Królestwie Polskim (CHEŁCHOWSKI 1902). Warta przypomnienia jest także praca SIEMIRADZKIEGO (1898) dotycząca budowy geologicznej terytorium Warszawy, ze szczególnym uwzględnieniem wodonośnych warstw oligoceńskich.

Łącznie w omawianym dziale opublikowano 88 prac.

Dział III. Botanika i zoologia

W pierwszym okresie, do roku 1913, obie te dziedziny były w Pamiętniku połączone, potem utworzono dla nich oddzielne działy (w roku 1914: Dział III Zoologia, Dział IV Botanika). Łącznie opublikowano 133 prace botaniczne oraz 84 prace zoologiczne.

W dziale przeważały prace typowo fizjograficzne, opisowe, jak wykazy gatunków roślin i zwierząt z określonych, często niewielkich obszarów. Obok dość licznych prac przyczynkar- skich w Pamiętniku publikowane były obszerne opracowania florystyczne i faunistyczne typu

monograficznego. Niewątpliwie przyczynkarski charakter miały liczne prace florystyczne B. EICHLERA dotyczące glonów, wątrobowców i grzybów okolic Międzyrzecza (tomy VI–XIX), spisy roślin z różnych miejscowości na Litwie publikowane przez M. TWARDOWSKĄ, niektóre opracowania K. DRYMMERA i K. ŁAPCZYŃSKIEGO, określane jako sprawozdania z wycieczek. Jednak współautor-
skie „sprawozdanie z wycieczki botanicznej... do Puszczy Białowieskiej w lecie 1897 roku” to jedno z najwcześniejszych, źródłowych opracowań florystycznych Puszczy (BŁOŃSKI, DRYMMER, EJSMOND 1898).

W Pamiętniku drukował jedne z pierwszych swoich prac J. PACZOSKI, w tym parę drobnych przyczynków, ale także bardzo cenną pracę dotyczącą formacji roślinnych i pochodzenia flory Polesia (PACZOSKI 1900). Oprócz wspomnianych wyżej przyczynków K. ŁAPCZYŃSKIEGO w kilku tomach Pamiętnika znajdujemy bardzo interesujące prace syntetyczne tego samego autora dotyczące m. in. zasięgów pionowych roślin w Tatrach lub charakterystyki flory Królestwa Polskiego i zasięgów geograficznych roślin (ŁAPCZYŃSKI 1883, 1888, 1890 i in.). W publikacji opisującej wycieczkę na Litwę autor (ŁAPCZYŃSKI 1884) zamieścił interesujący rozdział poświęcony stanowi zbadania flory Królestwa Polskiego, z mapką ilustrującą to zagadnienie (ryc.8). Rozdział kończy wniosek, iż znaczna część Królestwa jest bardzo słabo zbadana pod względem florystycznym, co uniemożliwia ustalenie przebiegu granic zasięgów jakie w naszym kraju osiąga – zdaniem autora – kilkaset gatunków roślin naczyniowych.

Do publikacji najważniejszych z dziedziny botaniki, o fundamentalnym znaczeniu w dziejach naszej florystyki i geobotaniki, zaliczyć trzeba monograficzne opracowania mchów BŁOŃSKIEGO (1889, 1890), opracowanie mszaków tatrzańskich przygotowane przez CHAŁUBIŃSKIEGO (1882, 1886), pracę DZIUBAŁTOWSKIEGO (1916) poświęconą zbiorowiskom roślinnym nad dolną Nidą, a także opracowania K. ŁAPCZYŃSKIEGO dotyczące granic zasięgów krajowych roślin naczyniowych. Warto dorzucić parę szczegółów dotyczących niektórych z wymienionych prac. Jakkolwiek w Pamiętniku obowiązywał język polski, obie prace T. CHAŁUBIŃSKIEGO zostały opublikowane po łacinie, wcześniejsza w całości (włącznie z przypisami), druga z kolei miała wstęp w języku polskim. Opisy w pierwszej z nich uzupełniały rysunki zestawione na siedemnastu tablicach (od kilkunastu do osiemdziesięciu kilku rysunków dla jednego gatunku). Bardzo szczegółowo zostały opisane stanowiska gatunków, sporządzono tabelę ilustrującą rozmieszczenie pionowe. Druga z omawianych prac, w której z Tatr wykazano 422 gatunki mchów, uzupełniona jest mapą Tatr, z siatką oraz indeksem nazw obiektów, ułatwiającymi lokalizację stanowisk. Dodatkowym plusem omawianego opracowania jest zamieszczenie wykazu cytowanego piśmiennictwa, co rzadko było stosowane w Pamiętniku.

Prace zoologiczne drukowane w Pamiętniku Fizjograficznym miały także zróżnicowany charakter, jednak opracowań przyczynkarskich było niewiele. Blisko połowę pozycji stanowią obszerne opracowania monograficzne dotyczące fauny regionalnej lub krajowej. Wśród pierwszych trzeba wymienić prace DOMANIEWSKIEGO (1913), POLIŃSKIEGO (1913), PRÜFFERA (1917), TENENBAUMA (1913a, b, 1918, 1921) oraz TENENBAUMA i MIERZEJEWSKIEGO (1914) dotyczące fauny Ordynacji Zamoyskich (okolic Zwierzyńca), prace EJSMONDA (1895), HILDTA (1907), WAŁECKIEGO (1881), WRZEŚNIEWSKIEGO (1881) z okolic Warszawy oraz prace różnych autorów dotyczące fauny jezior na Kujawach i Pojezierzu Suwalskim. Stosunkowo rzadko pojawiały się prace typowo morfologiczne, jak NUSBAUMA (1881), wyjaśniająca budowę narządów gębowych i mechanizm pobierania pokarmu u mrówkolwa.

W Pamiętniku Fizjograficznym były drukowane pierwsze opracowania monograficzne kręgowców Królestwa Polskiego: ptaków (TACZANOWSKI 1888), ssaków, gadów, płazów i ryb (WAŁECKI 1881, 1882, 1883, 1885, 1889, 1890), a także niektórych bezkręgowców: pijawek (LINDENFELD

WSKAZÓWKA GRAFICZNA

dotycząca obecnej znajomości FLORY KRÓLESTWA POLSKIEGO.

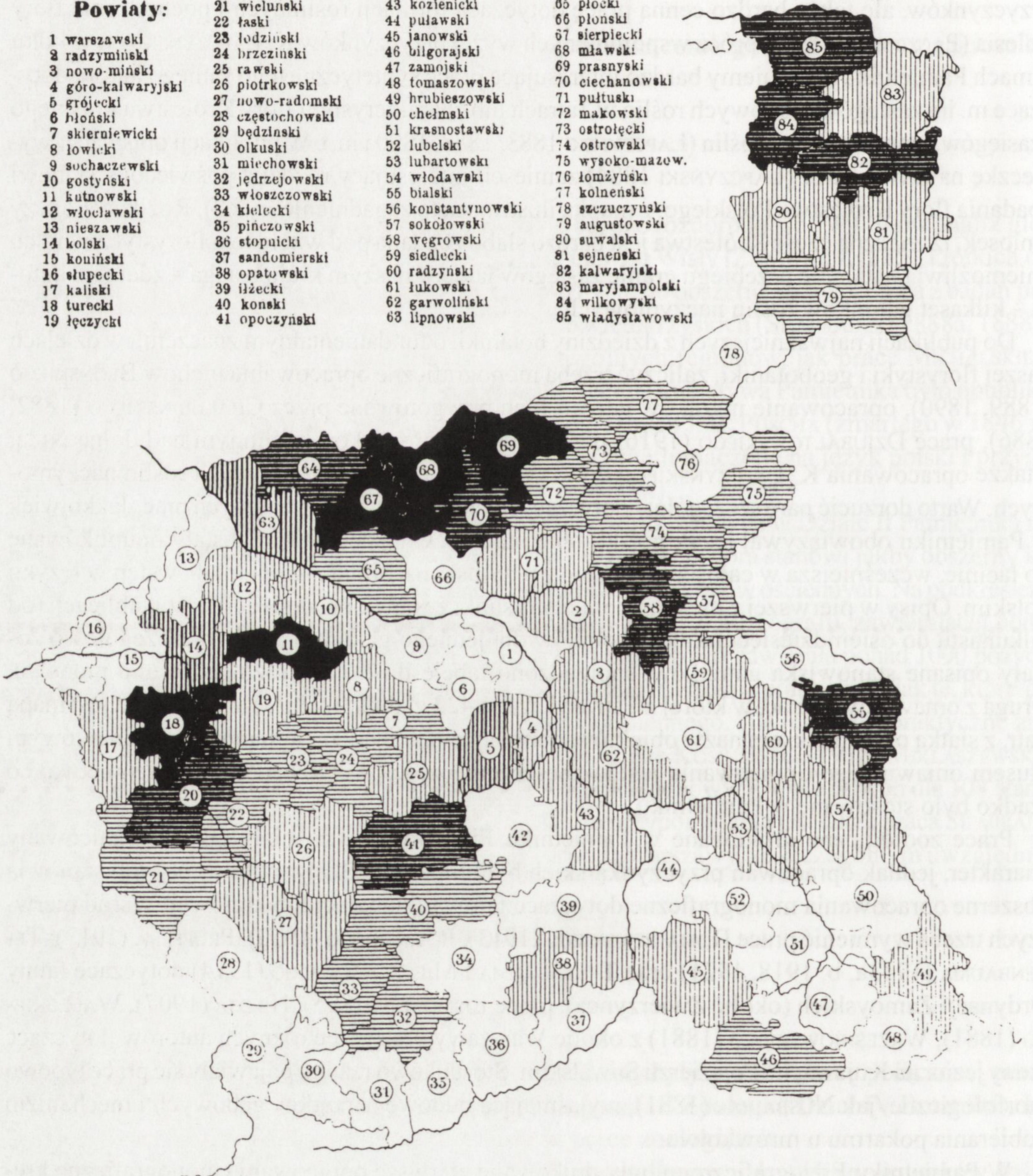
Miejscowości badane:

najmniej najwięcej.

a *b* *c* *d* *e* *f*

Powiaty:

1 warszawski	20 sieradzki	42 radomski	64 rypiński
2 radzyński	21 wielunski	43 kozienicki	65 płocki
3 nowo-miński	22 łaski	44 puławski	66 płoński
4 góro-kalwaryjski	23 łódzki	45 janowski	67 sierpiecki
5 grójecki	24 brzezinski	46 bilgorajski	68 mławski
6 błoński	25 rawski	47 zamojski	69 prasnyński
7 skierniewicki	26 piotrkowski	48 tomaszowski	70 ciechanowski
8 łowicki	27 nowo-radomski	49 hrubieszowski	71 pułtuski
9 sochaczewski	28 częstochowski	50 chełmski	72 makowski
10 gostyński	29 będziński	51 krasnostawski	73 ostrołęcki
11 kutnowski	30 olkuski	52 lubelski	74 ostrowski
12 wrocławski	31 miechowski	53 lubartowski	75 wysoko-mazow.
13 nieszawski	32 jędrzejowski	54 włodawski	76 łomżyński
14 kolski	33 włoszczowski	55 bialski	77 kolneński
15 koniński	34 kielecki	56 konstantynowski	78 szczuczynski
16 słupecki	35 pińczowski	57 sokołowski	79 augustowski
17 kaliski	36 stopnicki	58 węgrowski	80 suwalski
18 turecki	37 sandomierski	59 siedlecki	81 sejneński
19 łęczycki	38 opatowski	60 radzyński	82 kalwaryjski
	39 ilżecki	61 łukowski	83 maryjampolski
	40 konski	62 garwoliński	84 wilkowski
	41 opoczyński	63 lipnowski	85 włodysławowski

Ryc. 8. Mapka ilustrująca stan zbadania flory na ziemiach polskich w końcu XIX wieku, z pracy ŁAPCZYŃSKIEGO (1884)

1889, 1890), skąposzczetów (NUSBAUM 1891) mięczaków i wijów (ŚLÓSARSKI 1881, 1883a, b), chrząszczy (HILDT 1896, 1914, 1916, a, b, 1917, OSTERLOFF 1882, 1883, 1884, 1885, 1889), ważek (SUMIŃSKI i MIERZEJEWSKI 1914), muchówek (SZNABL 1881, 1884). Opublikowano też wiele cennych prac dotyczących systematyki ryb (DYBOWSKI 1914, 1916, 1918a, b), muchówek (DZIEDZICKI 1884, 1885, SZNABL 1881, 1882), skorupiaków (WRZEŚNIEWSKI 1881, 1888). W pracach opublikowanych w Pamiętniku podano jako nowe dla nauki: 9 rodzajów oraz 76 gatunków z różnych grup systematycznych zwierząt (wykaz tych taksonów podano w odrębnym rozdziale).

Spośród wymienionych wyżej prac kilka zasługuje na dokładniejsze omówienie. Praca TACZANOWSKIEGO (1888), zawierająca wykaz 298 gatunków, jest ważnym uzupełnieniem źródłowego opracowania tego samego autora pt. „Ptaki krajowe” (TACZANOWSKI 1882). Autor wyjaśnił, iż o ile materiały do wcześniejszego opracowania były zbierane w latach 1842–1863, to uzupełnienie publikowane w Pamiętniku oparte jest na nowych obserwacjach i uwzględnia zmiany w ornitofaunie jakie zaszły w dziesięcioleciu 1870–1880 na skutek zmian w warunkach środowiskowych Królestwa Polskiego.

Opracowanie fauny mięczaków Królestwa Polskiego opublikowane w Pamiętniku przez ŚLÓSARSKIEGO (1881) zawiera w najobszerniejszym rozdziale II opisy (w języku polskim) wszystkich krajowych gatunków ślimaków nagich, wraz z krótką diagnozą po łacinie. Rozdział pierwszy omawia sposoby zbierania, konserwowania i przechowywania ślimaków. Uzupełnieniem tych dwóch rozdziałów jest wykaz najważniejszych prac malakologicznych. Natomiast rozdział III stanowi opis nowego dla nauki ślimaka lądowego *Helix (Fruticola) lubomirskii*, którego okazy typowe zostały zebrane między innymi na Świętym Krzyżu w Górach Świętokrzyskich. ŚLÓSARSKI tak tłumaczy nadanie nazwy taksonowi: „Gatunek ten nazwałem na cześć J. O. Księcia Władysława LUBOMIRSKIEGO, biegłego konchyljoga i miłośnika nauk przyrodzonych, którego bogata biblioteka i cenne zbiory, a nadewszystko niewyczerpana uprzejmość, były dla mnie ważną pomocą w tej i w innych moich pracach”.

Wskazówki dotyczące zbierania i konserwowania materiałów zoologicznych zamieszczano w różnego typu opracowaniach faunistycznych i systematycznych. I tak np. SZNABL (1881) zamieścił wskazówki we wstępie do spisu muchówek zebranych w Królestwie Polskim. OSTERLOFF (1882) prawie połowę opracowania dotyczącego chrząszczy krajowych poświęcił metodyce poszukiwań, zbioru, a także ekologii i bionomii przedstawicieli tego rzędu owadów.

Wśród prac do których nieustannie sięgają nasi entomolodzy należą publikacje Ludwika HILDTA, a zwłaszcza monografie dwu rodzin chrząszczy: *Scarabaeidae* oraz *Cerambycidae*, pierwsza wydana w XIV tomie Pamiętnika, druga – w XXIV (HILDT 1896, 1917). Obie prace zawierają we wstępie krótką charakterystykę rodzin, ze wskazaniem charakterystycznych cech morfologii, biologii i ekologii, a następnie bardzo szczegółowe opisy poszczególnych gatunków. Do obu prac dodano piękne, kolorowe plansze z wykonanymi przez autora wiernymi wizerunkami większości krajowych gatunków (ryc. 9, 10).

W Pamiętniku drukowano pierwsze słowniki terminologii zoologicznej, np. w tomie I – WRZEŚNIEWSKI (1881) przedstawił polską terminologię morfologii skorupiaków, a w tomie II SZNABL (1882) – propozycje polskiego nazewnictwa entomologicznego. SZTOLCMAN (1918) dokonał próby ustalenia polskich nazw ptaków, proponując, by dodawać do nich skrót nazwisk autorów. Propozycja ta jednak nie utrzymała się, ponieważ tylko do nazw naukowych, nadanych w języku łacińskim odnoszą się zasady kodeksu nomenklatury zoologicznej, a więc i zasada priorytetu.

Do ciekawostek raczej niż do szczególnych osiągnięć wydawnictwa można zaliczyć publikację DMOWSKIEGO (1892) dotyczącą orzęsków *Holotricha* znajdujących w nalewkach siana. Roman DMOWSKI, był działaczem niepodległościowym więzionym przez trzy lata w Cytadeli, w latach

1917–1918 delegowanym na konferencję wersalską i znanym politykiem okresu międzywojennego, prezesem Stronnictwa Narodowego. Studiował zoologię na Uniwersytecie Warszawskim, specjalizował się w protozoologii i opublikował kilka prac z tej dziedziny.

Do działu III trafiały też niektóre prace paleontologiczne, np. ŚLÓSARSKIEGO (1881, 1884) opracowania szczątków kopalnych znajdujących na terenie Królestwa Polskiego i pochodzących z okresów zlodowaceń plejstoceniowych. Prace dotyczące wcześniejszych okresów geologicznych umieszczane były jednak z reguły w Dziale II.

Od roku 1916 (tom XXIII) w Dziale IV (Botanika) do 1918 pojawiają się opracowania Józefa TRZEBIŃSKIEGO z dziedziny entomologii stosowanej, takie opracowania trafiają również do Działu V.

Dział IV. Antropologia i archeologia przeddziejowa

Do roku 1904 dział ten nosił nazwę „Antropologia”, potem dodano „i archeologia przeddziejowa”. W rzeczywistości zakres był znacznie szerszy i obejmował także etnografię oraz językoznawstwo. Łącznie opublikowano w tym dziale 25 prac z dziedziny archeologii, 10 prac z etnografii (w tym aż siedem dotyczy pochodzenia nazw), a tylko cztery prace z właściwej antropologii. Pracom archeologicznym towarzyszyły często bardzo piękne ilustracje (ryc. 11).

Większość prac antropologicznych i archeologicznych ma charakter opisowy lub inwentaryzacyjny i dotyczy materiałów z pojedynczych stanowisk (prace L. DUDREWICZA, S. J. CZARNOWSKIEGO, T. DOWGIRDA, L. KRZYWICKIEGO, J. ZAWISZY). Do bardziej ogólnych, syntetyzujących, można zaliczyć opracowanie MAJEWSKIEGO (1899) na temat toporków krzemiennych znajdujących nad górnym Bugiem i Styrem. Autor przeanalizował dokładnie cały posiadany materiał (117 toporków) pod względem rodzaju surowca, z którego wykonano toporki, kształtu tych narzędzi, miejsca znalezienia i przeszłości obszaru, z którego pochodziły znaleziska. W zakończeniu przedstawił wnioski co do pochodzenia toporków.

Interesujący artykuł o znakach runicznych na grotach przedstawił SZUMOWSKI (1886) w VI tomie Pamiętnika. Jeden z tych grotów został znaleziony na Wołyniu w okolicy Kowla. Na tle rozważań o znaczeniu napisów na grotach autor rozważa zagadnienia związane z genezą ludów europejskich. Oryginalność tych rozważań mógłby jednak ocenić tylko archeolog lub antropolog.

Warte uwagi są wszystkie artykuły etnograficzne i etnograficzno-lingwistyczne, większość z nich zresztą zawiera akcenty patriotyczne, jak na przykład wspomniany na wstępie artykuł KARŁOWICZA (1881) „O imieniu Polaków i Polski”. W tomie IV ukazał się artykuł tego samego autora o chatach polskich (KARŁOWICZ 1884), dotyczący nie tylko charakteru budownictwa wiejskiego na ziemiach polskich, ale także historii pomieszczeń zamieszkiwanych przez człowieka w Europie, poczynając od jaskiń i ziemianek. Na zakończenie autor apelował o gromadzenie informacji i dokumentacji na temat zachowanego w różnych regionach budownictwa wiejskiego. Warto przy tym zwrócić uwagę na język i styl jakim autor się posługuje – pełen skromności, nawet pewnej pokory, zarówno w stosunku do reprezentowanej przez siebie wiedzy, jak i w stosunku do czytelnika. Cytuję z rozdziału ostatniego: „Z nieśmiałością, w krótkich słowach podaję następane zestawienie: natura rzeczy i brak zasobu nie pozwalają nic stanowczego tu twierdzić; ale niepodobna się oprzeć pokusie nasunięcia kilku myśli, które po przypatrzeniu się różnym wyżej opisanym postaciom, czytelnikowi zapewne tak samo jak piszącemu mimowolnie się nasuwają.”

Warto jeszcze przypomnieć artykuł NADMORSKIEGO (= ŁĘGOWSKIEGO, 1899) na temat ludności polskiej w Prusach Zachodnich.

Dział V. Miscellanea

W dziale tym drukowano często krótkie doniesienia nie pasujące do żadnego z działów ze względu na przyczynkarski charakter. Trafiły jednak tu także poważniejsze prace, które napłynęły w ostatnim momencie, po zamknięciu innych działów. W tomie XX z roku 1910 były tylko dwa działy – obszerny I (meteorologia – 196 stron) oraz właśnie Miscellanea, które otrzymały numerację II i zawierały pięć krótkich prac z zakresu działów: hydrografia, geologia, pedologia, botanika. Jak bardzo „różne” były prace w tym dziale ilustrują podane przykłady.

W pierwszym tomie Pamiętnika w dziale Miscellanea KOWALCZYK (1881) opublikował poradnik dotyczący prowadzenia obserwacji meteorologicznych, z opisem stosowanych przyrządów oraz metod wykonywania pomiarów, a także prowadzenia dziennika obserwacji. Był to bardzo potrzebny artykuł ze względu podjętą akcją zakładania sieci stacji meteorologicznych i włączania jej do sieci międzynarodowej. W tomie XXI (rok 1913) bardzo szczegółowa i profesjonalna instrukcja, z fotografiami zalecanych przyrządów i wzorami arkuszy obserwacyjnych, została opublikowana przez anonimowego autora w dziale I (pracę omówiono w charakterystyce działu Meteorologia).

Przyczynkarskie prace M. TWARDOWSKIEJ z dziedziny botaniki trafiały najczęściej do działu III, czasem jednak do „Miscellanea”.

W tomach od XXI do XXIV w dziale V zamieszczono szereg większych opracowań z dziedziny archeologii, m. in. prace Ludwika KRZYWICKIEGO opisujące grodziska na Litwie i Żmudzi, mimo, iż w tomach tych dział IV był obecny. Tutaj trafiła także praca WAWRZENIECKIEGO (1913) o pieczywie obrzędowym. Bardzo krótkie doniesienia z dziedziny etnografii trafiały zazwyczaj także do działu (doniesienia S. MATUSIAKA, Z. MIKŁASZEWSKIEJ, B. WERNERA).

Prawdopodobnie wyłącznie z przyczyn technicznych do działu V trafiły obszerne prace KOZŁOWSKIEGO (1884) o kształtowaniu się linii brzegowej w Zatoce Gdańskiej, ŁUNIEWSKIEGO (1881) o dolinie Liwca, KULWIECIA (1904) o fizjografii Jezior Wigierskich i GLOGERA (1888) o danych fizjograficznych zawartych w kronikach J. DŁUGOSZA.

Redakcja z pewnością nie traktowała tego działu jako mniej ważnego, skoro tuż po odzyskaniu niepodległości, w okresie kształtowania zrębów państwa, zamieszczała w tym dziale artykuły przedstawiające projekty organizacji państwowych instytucji naukowych (np. STOŁYHWO 1918).

TAKSONY NOWE DLA NAUKI OPISANE W PAMIĘTNIKU

Współcześnie uważa się za niewłaściwe opisywanie nowych dla nauki jednostek systematycznych w pracach typu fizjograficznego lub wydawnictwach o charakterze lokalnym. W wieku XIX bardzo często opisywano nowe gatunki czy rodzaje „przy okazji” podawania lokalnych spisów roślin czy zwierząt. W przypadku Pamiętnika sytuacja była szczególna – było to w zasadzie jedyne czasopismo przyrodnicze w zaborze rosyjskim, w którym można było takie opisy podać w języku nie-rosyjskim, choć niekoniecznie po polsku. Zamieszczanie przez różnych autorów opisów nowych taksonów w Pamiętniku sprawiło, iż czasopismo to stało się znane i poszukiwane przez autorów ze wszystkich kontynentów. Inna rzecz, iż niektórzy z autorów (między innymi Jan SZNABL) praktykowali jednoczesne publikowanie opisów nowych gatunków w Pamiętniku Fizjograficznym oraz czasopiśmie zagranicznym (także w wychodzących w Petersburgu Trudach entomologiczneskiego Obszczestva). Między innymi dlatego pracom opisującym w Pamiętniku nowe gatunki, a także losom samych taksonów (czy utrzymały się, czy zostały zsynonimizowane) warto będzie jeszcze w przyszłości poświęcić nieco więcej uwagi. Pierwsza taka praca, dotycząca gatunków i rodzajów opisanych w kolejnych tomach Pamiętnika przez Henryka DZIEDZICKIEGO, zostało przygotowana przez W. MIKOŁAJCZYKA.

Tutaj – dla przypomnienia – podamy jedynie wykaz taksonów, określanych przez autorów w Pamiętniku jako nowe (w rzeczywistości czasem opisane wcześniej w innej publikacji) w ich pełnym brzmieniu (z nazwiskiem autora i datą opisanego). Warto zwrócić uwagę na brzmienie i sens wielu spośród nowo nadawanych nazw łacińskich: „*polonica*” to jedna z najczęściej nadawanych nazw gatunkowych (*Goplana*, *Clepsine*, *Eutrophae*), „*varsoviensis*”, „*tatrensis*”, „*cienkowski*”, „*dybowski*”, „*lubomirski*”, „*Balladyna*”, „*Boruta*”. SZNABL (1882) opisując nowy dla nauki gatunek *Stichopogon dziedickii* podaje *terra typica* w sposób następujący: „Ojczyzna - Polska” (okazy typowe były zebrane w Warszawie i Ciechocinku).

Taksony botaniczne

Grzyby: *Polyporus lithuanicus* BŁOŃSKI 1888, *Xylaria polonica* BŁOŃSKI 1888.

Umbeliferae: *Orlaya Vilnensis* PRÓSZYŃSKI, 1907; Salicaceae: *Salix polessiae* PRÓSZYŃSKI, 1907.

Taksony zoologiczne

Protozoa: *Strongylidium lanceolatum* KOWALEWSKI, 1882, *Urosoma* KOWALEWSKI, 1882, *Urosoma cienkowski* KOWALEWSKI, 1882, *Balladyna* KOWALEWSKI, 1882, *Balladyna parvula* KOWALEWSKI, 1882, *Ryncheta Gammari* EISMOND, 1895, *Epistylis rhabdostyla* EISMOND, 1895.

Hirudinea: *Clepsine polonica* LINDENFELD i PIETRUSZYŃSKI, 1891, *Clepsine tessellata normalis* LINDENFELD i PIETRUSZYŃSKI, 1891, *Clepsine tessellata marmorata* LINDENFELD i PIETRUSZYŃSKI, 1891.

Mollusca, Gastropoda: *Helix (Fruticicola) lubomirski* ŚLÓRSKI, 1881.

Crustacea, Amphipoda: *Goplana polonica* WRZEŚNIEWSKI, 1881, *Boruta* WRZEŚNIEWSKI 1888, *Boruta tenebrarum* WRZEŚNIEWSKI 1888, *Niphargus tatrensis* WRZEŚNIEWSKI 1888, *N. puteanus Vejdovskyi* WRZEŚNIEWSKI 1888; Phyllopoda: *Lepidurus Kozubowski* FISZER, 1885, *Apus varsoviensis* FISZER, 1885, *A. haliciensis* FISZER, 1885, *A. lublinensis* FISZER, 1885, Copepoda: *Cyclops gracilicornis* LANDE, 1891, *C. Dybowski* LANDE, 1891.

Insecta, Diptera: *Lipoptena alcis* SZNABL, 1881, *Stichopogon Dziedzickii* SZNABL, 1882, *Calomyia Wańkiewiczii* SZNABL, 1884, *Eutropha polonica* SZNABL, 1884, *Lispa Schnablii* SZNABL, 1884, *Mycotera Schnablii* DZIEDZICKI, 1884, *M. immaculata* DZIEDZICKI, 1884, *M. stylata* DZIEDZICKI, 1884, *M. van der Wulp* DZIEDZICKI, 1884, *Mycetophila Lubomirskii* DZIEDZICKI, 1884, *M. obscura* DZIEDZICKI, 1884, *M. confusa* DZIEDZICKI, 1884, *M. nigrofusca* DZIEDZICKI, 1884, *M. russata* DZIEDZICKI, 1884, *M. sigillata* DZIEDZICKI, 1884, *M. guttata* DZIEDZICKI, 1884, *M. signatoides* DZIEDZICKI, 1884, *M. mohilevensis* DZIEDZICKI, 1884, *M. bialorussica* DZIEDZICKI, 1884, *M. Mikii* DZIEDZICKI, 1884, *M. fuliginosa* DZIEDZICKI, 1884, *M. triangulata* DZIEDZICKI, 1884, *M. confluens* DZIEDZICKI, 1884, *M. W-fuscum* DZIEDZICKI, 1884, *M. Osten-Sackenii* DZIEDZICKI, 1884, *Staegeria unicornuta* DZIEDZICKI, 1884, *Hertwigia* DZIEDZICKI, 1885, *Hertwigia marginata* DZIEDZICKI, 1885, *Eurycera* DZIEDZICKI, 1885, *Eurycera flava* DZIEDZICKI, 1885, *Paratinia difficilis* DZIEDZICKI, 1885, *Boletina Winnertzii* DZIEDZICKI, 1885, *B. nigrofusca* DZIEDZICKI, 1885, *B. dispecta* DZIEDZICKI, 1885, *B. gripha* DZIEDZICKI, 1885, *B. silvatica* DZIEDZICKI, 1885, *B. Grzegorzekii* DZIEDZICKI, 1885, *B. nigricans* DZIEDZICKI, 1885, *Sciophila nigricans* DZIEDZICKI, 1885, *S.* DZIEDZICKI, 1885, *S. Wrześniowski* DZIEDZICKI, 1885, *S. parva* DZIEDZICKI, 1885, *S. nitida* DZIEDZICKI, 1885, *S. penicillata* DZIEDZICKI, 1885, *S. brunnea* DZIEDZICKI, 1885, *S. Radoszkowski* DZIEDZICKI, 1885, *S. levis* DZIEDZICKI, 1885, *S. trivittata*

DZIEDZICKI, 1885, *S. marginata* DZIEDZICKI, 1885, *S. bicolor* DZIEDZICKI, 1885, *S. egregia* DZIEDZICKI, 1885, *S. livida* DZIEDZICKI, 1885, *S. Winnertzii* DZIEDZICKI, 1885, *S. pulchella* DZIEDZICKI, 1885, *S. fulva* DZIEDZICKI, 1885, *S. Wańkowiezii* DZIEDZICKI, 1885, *Aricia erronea* SZNABL 1888 (nie 1887!), *A. obscuratoides* SZNABL, 1888 (nie 1887!), *A. Wilhelmi* SZNABL, 1888 (nie 1887!), *A. baicalensis* SZNABL, 1888 (nie 1887!), *A. Kowarzii* SZNABL, 1888 (nie 1887!).

Pisces: *Eulinneella* DYBOWSKI, 1916, *Łagowskiella* DYBOWSKI, 1916, *Eupallasella* DYBOWSKI, 1916, *Czekanowskiella* DYBOWSKI, 1916.

INICJATYWY PAMIĘTNIKA

Oprócz inspirowania badań oraz publikowania prac uczeni związani z Pamiętnikiem Fizjograficznym podjęli szereg ważnych inicjatyw, które zaowocowały rozwojem pewnych dziedzin. Jedną z najważniejszych i najbardziej długotrwałych akcji zainicjowanych przez tych ludzi było **zakładanie stacji meteorologicznych**. W 1880 roku w tzw. Resursie Kupieckiej BOGUSKI wygłosił odczyt na temat potrzeby prowadzenia badań meteorologicznych (opublikowany w czasopiśmie *Przyroda i Przemysł*) w którym przypominał, iż jeszcze w wieku XVIII CZACKI proponował, aby przy wszystkich szkołach średnich powstawały stacje obserwacyjne. Tymczasem pod koniec XIX wieku były w Królestwie tylko dwie takie stacje. Do sprawy tej powrócono na posiedzeniu redakcji *Wszechświata i Pamiętnika* w kwietniu 1884 roku. Wystosowano apel do właścicieli cukrowni, aby punkty pomiarowe zakładać ze względów praktycznych na terenach uprawy buraków cukrowych. W 1887 roku działały już 24 stacje: 8 w guberni warszawskiej, cztery w podolskiej, po dwie w płockiej, radomskiej i wołyńskiej oraz po jednej w guberniach kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej i kijowskiej. Większość została utworzona przy cukrowniach, ale około 1/3 założyły osoby prywatne przy dworach. Stacje były wyposażone w przyrządy zależnie od rodzaju obserwacji, jakie miały być w nich zbierane. Na każdej znajdował się pluwiometr (przyrząd do mierzenia ilości opadów) oraz wiatromierz. Stacje wyższego rzędu były ponadto zaopatrzone w barometr, psychrometr z termometrami, termometr minimum-maksimum. Stacji I-ego rzędu nie było, większość stanowiły stacje II i III rzędu. Informacje o stacjach zamieszczono między innymi w VIII tomie *Pamiętnika*, znalazła się tam też adnotacja, iż stacje zostały urządzone staraniem Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu.

Wykazy stacji, a czasem też szczegółowe informacje o nich, zamieszczono w kilku innych tomach *Pamiętnika*, na przykład w tomie XX (w większości poświęconym meteorologii). W roku 1904 funkcjonowało 60 stacji meteorologicznych tzw. sieci warszawskiej, w tym 13 przy cukrowniach, 4 przy stacjach doświadczalnych rolniczych, 12 przy stacjach kolejowych. Ponadto działało 11 stacji meteorologicznych prywatnych. Wyniki pomiarów w całości drukowano w *Pamiętniku* (ryc.). Stacje przysyłały wykazy obserwacji do Stacji Centralnej w Warszawie przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa (jej kierownikiem do grudnia 1902 roku był profesor Władysław KWIETNIEWSKI).

W roku 1913 przygotowano szczegółową instrukcję dla stacji meteorologicznych Sieci Warszawskiej z fotografiami i opisami przyrządów, różnego typu klatek meteorologicznych, wzory dzienników obserwacyjnych i wykazów miesięcznych.

W roku 1885 Antoni WAŁECKI przedstawił projekt odezwy o potrzebie prowadzenia systematycznych **obserwacji dotyczących zjawisk fenologicznych w świecie roślin i zwierząt**. Do projektu był dołączony schemat arkusza obserwacyjnego. Następnie schemat ten (nazywany też ankietą) został zamieszczony jako dodatek w 10 numerze *Wszechświata* i wraz z odezwą sygnowaną

przez Redakcję Pamiętnika Fizjograficznego rozesłany prenumeratorom. Apel powtarzano we Wszechświecie w kolejnych tomach. W tomie 6 tego czasopisma (rok 1887) informowano, że ankiety można otrzymać w siedzibie redakcji, która wówczas znajdowała się przy ulicy Krakowskie Przedmieście 66. Proszono też o zwrot wypełnionych ankiet przy końcu roku, do 2 grudnia, również do redakcji Wszechświata. Wyniki obserwacji drukowano w Pamiętniku.

Po raz pierwszy tzw. spostrzeżenia fitofenologiczne pojawiły się w roku 1885 w V tomie Pamiętnika i były oparte na obserwacjach z lat 1865–1885 prowadzonych w Ogrodzie Botanicznym w Warszawie (CYBULSKI 1885). Natomiast w tomie VI z roku 1886, oprócz wyników obserwacji z Ogrodu Botanicznego przygotowanych przez tego samego co poprzednio autora, opublikowano już wyniki obserwacji nadesłane przez siedmiu obserwatorów z różnych miejscowości rozrzuconych na terenie niemal całego Królestwa. Obserwacje dotyczyły rozwoju liści oraz zakwitania roślin (48 gatunków), przylotu i ewentualnie odlotu ptaków (32 gatunki), przerywania snu zimowego przez niektóre ssaki (7 gatunków), początek godów u płazów i gadów (9 gatunków). W roku 1889 obserwacje prowadzone były już na 16 stanowiskach obsługiwanych przez wolontariuszy rozproszonych w całym Królestwie oraz na stałym stanowisku w Ogrodzie Botanicznym w Warszawie

Wycieczki fizjograficzne – po raz pierwszy zajęto się tym problemem w czerwcu roku 1883; Komitet Redakcyjny Pamiętnika przedstawił projekt organizowania wycieczek zwanych „wycieczkami fizyograficznymi na wzór wędrówek JASTRZĘBOWSKIEGO”; zebrano wówczas także 100 rubli na pokrycie kosztów takich wycieczek; z inicjatywy Wszechświata zrobiono zbiórkę pieniędzy na szkolną wycieczkę fizjograficzną dla uczniów szkoły plockiej. Zebrano łącznie 93 ruble. W roku 1884 postanowiono zorganizować takie wycieczki w celu przeprowadzenia badań. 22 marca na posiedzeniu wspólnego komitetu redakcyjnego Pamiętnika i Wszechświata padła propozycja aby pierwsza taka wycieczka odbyła się do Kanału Augustowskiego. Utworzono specjalny fundusz im. Jastrzębowski (ponieważ wycieczki miały być organizowane na wzór tych które organizował Wojciech JASTRZĘBOWSKI, profesor Instytutu Agronomicznego w Marymoncie).

W roku 1901 została zorganizowana wycieczka na jeziora Wigierskie, brali w niej udział Kazimierz KULWIEĆ, Kazimierz CZERWIŃSKI, oraz Romuald MINKIEWICZ. Dokonywano pomiarów powierzchni jezior oraz ich głębokości, rysowano mapy. K. KULWIEĆ wykonał spis roślin porastających brzegi, K. CZERWIŃSKI badał faunę pajęczaków i ryb, a R. MINKIEWICZ zajął się planktonem. Następne wyjazdy zorganizowano także w latach 1902 i 1903. Pierwsze prace zostały opublikowane w 1904 roku w tomie XVIII Pamiętnika (KULWIEĆ 1904a, 1904b). Te „wycieczki fizjograficzne” można uznać za pierwociny regionalnych fizjograficznych badań zespołowych. Innym ich przykładem były badania zoologiczne prowadzone przez trzy lata w Zamojszczyźnie przez Szymona TENENBAUMA, Władysława POLIŃSKIEGO i Janusza DOMANIEWSKIEGO (publikacje w 1913 roku). Mogły się one odbyć dzięki pomocy ze strony Ordynacji Zamojskiej, która „poważnym zasiłkiem umożliwiła... prowadzenie badań naukowych w Zamojszczyźnie” (KULWIEĆ i STOŁYHWO 1913).

Nazewnictwo w języku polskim. Ludzie z kręgu Pamiętnika przywiązywali wielką wagę do pielęgnowania języka polskiego także w pracach typu fizjograficznego. Odrzucono w swoim czasie propozycję drukowania prac w językach obcych. Pojawiła się dążność do stosowania podwójnego nazewnictwa: obok łaciny wprowadzanie nazw polskich. Także łacińską terminologię anatomiczną starano się zastępować lub uzupełniać terminologią polską. Autorem pierwszego artykułu poświęconego w całości nazewnictwu polskiemu w Pamiętniku był SZNABL (1882), który przedstawił propozycję terminologii dotyczącej morfologii owadów ze szczególnym

uwzględnieniem muchówek. Autor ten wykorzystał terminy polskie zawarte w pracach A. WAGI, M. SIŁY-NOWICKIEGO i innych entomologów, a także konsultował się z W. GRZEGORZKIEM. Wiele terminów utworzył na nowo, jak napisał, „z możliwem uwzględnieniem ducha języka i potrzeb nauki”. Wcześniej, w tomie pierwszym Pamiętnika, WRZEŚNIEWSKI (1881) w porównawczej tabeli terminologii morfologicznej dotyczących *Amphipoda*, w której zestawiał terminy łacińskie i obcojęzyczne stosowane przez różnych autorów, zaproponował także własne terminy polskie. Nazewnictwo systematyczne ptaków w języku polskim próbował uporządkować SZTOLCMAN (1918), traktując zresztą swoją pracę jako wstępną, mającą ułatwić innym zoologom dalsze próby stworzenia polskiej nomenklatury ornitologicznej.

Inicjatywy wydawnicze. Do najcenniejszych inicjatyw trzeba zaliczyć publikację pozostawionych w rękopisach prac J. PUSCHA, stanowiących uzupełnienie dzieła „Krótki rys geognostyczny Polski i Karpat Północnych”. Pięć takich prac wyszukał i przetłumaczył z języka niemieckiego Bronisław REJCHMAN, zostały one opublikowane w kolejnych tomach Pamiętnika Fizjograficznego, od pierwszego do piątego (PUSCH 1881, 1882, 1883, 1884, 1885).

Bardzo ważną inicjatywą było gromadzenie i publikowanie piśmiennictwa z różnych dziedzin fizjografii. Niefortunne było jednak drukowanie bibliografii wewnątrz artykułów, co oczywiście utrudniało ich odnalezienie. W ten sposób, jako dodatek do „Szkieca geologicznego Królestwa Polskiego, Galicyi i krajów przyległych” (SIEMIRADZKI i DUNIKOWSKI 1892), opublikowano wykaz piśmiennictwa geologicznego odnoszącego się do naszego kraju i obejmującego wiek XIX, od prac Stanisława STASZICA. LEWIŃSKI (1902) uzupełnił tamten wykaz o prace wcześniejsze, sięgające wieku XVII i XVIII, a także o nieuwzględnione wcześniej, bądź błędnie cytowane prace z wieku XIX.

W tomie XX opublikowano bibliografię gleboznawczą ziem polskich (MIKŁASZEWSKI 1910), wymieniono w niej 105 prac opublikowanych od roku 1848.

Odczyty prowadzone przez krąg ludzi związanych z Pamiętnikiem i Wszechświatem cieszyły się przez pewien czas dużym zainteresowaniem i były ważną inicjatywą w zakresie popularyzacji nauki. Inicjatorem i jednym z najbardziej aktywnych prelegentów był Eugeniusz DZIEWULSKI.

Ogłoszenie o odczytach pojawiło się po raz pierwszy we Wszechświecie w marcu 1883 roku. Informowało ono, że dla zasilenia funduszy Kasy im. Mianowskiego będą wygłaszane publiczne odczyty w sali głównej ratusza (potem odbywały się w Resursie Obywatelskiej oraz Muzeum Przemysłu i Rolnictwa). Podano plan odczytów na kwiecień, m.in. Bronisław ZNATOWICZ miał wygłosić odczyt o związkach żelaza, a Eugeniusz DZIEWULSKI o własnościach magnetycznych żelaza i stali. W roku 1887 w planie na miesiące zimowo-wiosenne znalazły się dwa cykle odczytów: elektrotechnika i przyrodoznawstwo. W dziale pierwszym prelegentem trzech odczytów był DZIEWULSKI, a w dziale drugim jednego odczytu – ZNATOWICZ. Bilet wstępu na odczyt kosztował od 30 kopiejek za miejsce 4-e do rubla za miejsce 1-e. Abonament za osiem odczytów o elektrotechnice kosztował 6 rubli (promocja!).

Organizacja nauki. Aż do odzyskania niepodległości w zaborze rosyjskim nawet najświetlejsi i najaktywniejsi z uczonych polskich nie mieli większego wpływu na funkcjonowanie, a tym bardziej powoływanie uczelni, instytutów czy towarzystw naukowych. Opisane wcześniej inicjatywy Pamiętnika przygotowywały jednak podłoże do działań typu organizacyjnego w stosownym okresie. Moment taki pojawił się po zmianach politycznych, jakie nastąpiły w Europie po I wojnie światowej. W XXV tomie Pamiętnika wydrukowano bardzo ważny, ale chyba równie mało znany, artykuł Kazimierza STOŁYCHWY (1918) pt. „W sprawie Polskich Instytucji Państwowych mających na celu planowe badania krajoznawcze”. STOŁYCHWO przedstawił propozycję utworzenia

w niepodległej Polsce trzech następujących dużych instytucji naukowych: Polskiego Muzeum Ludoznawczego, Polskiego Muzeum Historii Naturalnej oraz Polskiego Instytutu Meteorologicznego. Artykuł zawiera konkretne propozycje dotyczące struktury, lokalizacji i zadań tych instytucji, a także różnych spraw szczegółowych, jak skład personelu i proponowane stanowiska. Autor przedstawił także przewidywane potrzeby finansowe związane z utworzeniem projektowanych instytucji. W tym samym tomie DOMANIEWSKI (1918) opublikował artykuł wyjaśniający znaczenie muzeum i kolekcji dla badań w dziedzinie systematyki zwierząt, a rok wcześniej przedstawił projekt organizacji Muzeum Zoologicznego przy Muzeum Narodowym w Warszawie (DOMANIEWSKI 1917). W tym samym tomie Pamiętnika został przedstawiony projekt utworzenia Muzeum Antropologicznego w Warszawie (STOŁYHWO 1917).

Warto przypomnieć, iż utworzenie Muzeum Fizjograficznego było jednym z najwcześniejszych postulatów komisji rozważającej sposób uczczenia pamięci Józefa MIANOWSKIEGO. Pomysł ten, jak pamiętamy, upadł na rzecz powołania Kasy im. Józefa MIANOWSKIEGO, ale idea pozostała czekając na lepsze warunki do urzeczywistnienia.

PODSUMOWANIE

Pamiętnik Fizjograficzny, którego powstania 120-ta rocznica minęła w lipcu ubiegłego roku, był nie tylko czasopismem naukowym, był nieformalną instytucją naukową zaboru rosyjskiego (zwanego do 1915 r. Królestwem Polskim), w której i wokół której gromadzili się uczeni wszystkich nauk przyrodniczych i części humanistycznych. W kręgu Pamiętnika uchroniono od zagłady i dezintegracji potencjał umysłowy warszawskiego środowiska naukowego narażonego, szczególnie po upadku powstania styczniowego, na intensywne prześladowania i rusyfikację.

Oprócz stworzenia możliwości prowadzenia badań naukowych i publikowania ich wyników w języku polskim „krąg Pamiętnika Fizjograficznego” ma wiele innych zasług i dokonań, z których przypomnimy poniżej najistotniejsze:

- integracja środowiska naukowego w zaborze rosyjskim, stworzenie forum (redakcja) i organu (rocznik), w którym można było publikować i prowadzić dyskusję naukową;
- inspiracja do prowadzenia badań fizjograficznych różnego typu, włączając antropologiczne, etnograficzne, a nawet językoznawcze;
- inspiracja do prowadzenia badań w określonych regionach oraz pierwsze zespołowe badania fizjograficzne (Kujawy, jeziora wigierskie, Puszcza Białowieska, zamojszczyzna);
- zorganizowanie na terenie zaboru rosyjskiego akcji prowadzenia obserwacji fenologicznych;
- wiodący udział w tworzeniu krajowej sieci meteorologicznej i włączeniu jej do sieci światowej (międzynarodowej);
- przygotowanie merytoryczne i techniczne powstania wielu czasopism naukowych po odzyskaniu niepodległości przez Polskę;
- przygotowanie merytoryczne utworzenia wielu instytucji naukowych w wolnej Polsce.

Dla samego wydawnictwa niektóre z tych dokonań okazały się jednak zgubne. Po czterdziestu dwóch latach istnienia Pamiętnik okazał się „przeżytym kształtem”. Jako czasopismo został zastąpiony przez liczne specjalistyczne czasopisma naukowe, jako nieformalne stowarzyszenie – przez najrozmaitsze organizacje, jako substytut instytucji – przestał być potrzebny wobec lawinowego pojawiania się państwowych uczelni, muzeów oraz wielu innych instytucji naukowych. W powstawaniu tych nowych czasopism, nowych stowarzyszeń, nowych instytucji zaangażowani byli między innymi ludzie z kręgu Pamiętnika Fizjograficznego. W pierwszej połowie lat dwudziestych

powstały lub zostały reaktywowane takie czasopisma jak: *Annales Musei Zoologici*, *Archiwum Nauk Antropologicznych TNW*, *Archiwum Nauk Biologicznych*, *Archiwum Hydrobiologii*, *Paleontologia Polonica*, *Przegląd Geograficzny*, *Wiadomości Archeologiczne* oraz wiele innych.

Toteż Pamiętnik zgasł po cichutku, choć nagle, bez oficjalnego pogrzebu, ba! po zapowiedzi czasów świetności piórem naczelnego redaktora: „Tom niniejszy, jubileuszowy, zamyka więc okres pierwszy naszego wydawnictwa, okres ciężkich, niekiedy beznadziejnych zmagania z warunkami, które istniały dla polskiej twórczości naukowej. Obecnie wступujemy w okres nowy, który oby dał możność rozkwitu dla fizyografii polskiej i wypełnił łamy naszego czasopisma cennym dorobkiem naukowym” (STOŁYHWO 1918).

Obecny powrót do idei badań fizjograficznych wydaje się znamienny dla przełomu stuleci. Z jednej strony – zafascynowanie genetyką, możliwościami technik molekularnych i wielkie osiągnięcia w tych dziedzinach. Z drugiej – brak podstawowych informacji o wciąż kurczących się zasobach środowiska przyrodniczego, niebezpieczeństwo utraty szansy na ich zarejestrowanie, a także brak zrozumienia potrzeb badawczych na tym polu u decydentów finansowych. Powrót do fizyografii jest reakcją na te zagrożenia, a także na zbyt daleko idącą i utrudniającą całościowe pojmowanie przyrody specjalizację w naukach przyrodniczych. Takie też były między innymi motywy powołania Towarzystwa Fizjograficznego w 1991 roku.

Decyzja powołania czasopisma, Nowego Pamiętnika Fizjograficznego, jest logiczną konsekwencją tamtego kroku. Kilkuletnia zwłoka w jej realizacji wynikała z obaw o możliwość utrzymania i dystrybucji nowego pisma. Pojawiły się jednak nowe bodźce i nowe wyzwania – hasło „globalizacja”, które w naszym, polskim wydaniu oznacza między innymi lęk przed podejrzeniem o zaściankowość. Odmawianie wartości pracom publikowanym w języku polskim i poświęconym zagadnieniom krajowym to najbardziej charakterystyczne a zarazem niebezpieczne przejawy tego lęku. Wprowadzenie kryterium „listy filadelfijskiej” w rankingu placówek naukowych przekształciło fobię w realną obawę o utratę możliwości finansowania badań. Może już tylko organizacje *non profit* mogą sobie pozwolić na działania według niezależnej oceny potrzeb?

Przywołajmy więc na zakończenie wciąż aktualne, a może raczej na nowo aktualne, słowa DZIEWULSKIEGO i ZNATOWICZA (1881): „Poza obrębem nauki powszechnej, kosmopolitycznej, która panuje w akademijach i przemawia jednakowemi słowami ze wszystkich katedr świata, każde społeczeństwo ma jeszcze obszerną sferę spraw naukowych czysto miejscowego znaczenia... Porównana z nauką w zwykłym tego słowa znaczeniu, fizyografia posiada może podrzędniejsze znaczenie; jej zakres działania ograniczony, metody prostsze, wnioski raczej praktyczne niż filozoficzne. Jest ona poniekąd nauką stosowaną. Ale społeczeństwo, które z postępów wiedzy ogólnej pragnie wysnuć rzeczywiste dla siebie korzyści, musi koniecznie zwrócić się do tej właśnie nauki lokalnej.”

PIŚMIENNICTWO

- Anonim. [1911]. Sprawozdanie z działalności i obrotu funduszków Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie za 1910 rok założone przez Zarząd Muzeum. Warszawa, 137 pp.
- ARCTOWSKI H. 1897. Materiały do bibliografii prac naukowych polskich. Zestawienie treści 14-tu tomów „Pamiętnika Fizjograficznego” 1881–1896. Bruksela, 5 nbl + 13 pp + 2 nbl.
- [A. W.] 1881. (I-szy tom Pamiętnika Fizjograficznego). Bibl. Warsz., Warszawa, 163, 3: 325–328.
- BŁOŃSKI F. 1889. Materiały do flory skrytokwiatowej krajowej (*Conspectus muscorum Poloniae*). Mchy Królestwa Polskiego. I. Część I. Mchy bocznazarodnikowe (*Bryinae pleurocarpae*). Pam. Fizjogr., Warszawa, 9, Dz. III: 117–214.

- BŁOŃSKI F. 1890. Mchy Królestwa Polskiego (Conspectus Muscorum Poloniae). Pam. Fizjogr., Warszawa, 10, Dz. III: 191–243.
- BŁOŃSKI F., DRYMMER K., EJSMOND A. 1898. Sprawozdanie z wycieczki botanicznej odbytej do Puszczy Białowieskiej w lecie 1897 roku. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8, Dz. III: 59–155.
- CHAŁUBIŃSKI T. 1882. Grimmieae tatrenses. Ex autopsia descripsit et adumbravit. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. III: 209–326.
- CHAŁUBIŃSKI T. 1886. Enumeratio muscorum frondosorum tatrensiū. Hucusque cognitorum. Pam. Fizjogr., Warszawa, 6, Dz. III: nlb + I-VIII + 3–207.
- CHEŁCHOWSKI S. 1902. Rozbiory ziem Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 17: 63–96.
- CYBULSKI H. 1885. Spostrzeżenia fitofenologiczne poczynione w Ogrodzie Botanicznym w Warszawie od r. 1865 do 1885. Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. I: 103–113.
- DANYSZ-FLESZAROWA R. 1968. Pamiętnik Fizjograficzny (1881–1922). Monografia bibliograficzna. Studia i Mat. z Dziejów nauki pol., B, 14: 257–315.
- DMOWSKI R. 1892. Studyja nad wymoczkami. O kilku wymoczkach z rzędu *Holotricha*, spotykanych w nalewkach siana. Pam. Fizjogr., Warszawa, 11 (1891), Dz. III: 93–111.
- DOMANIEWSKI J. 1913. Ptaki Ordynacyi Zamoyskiej w gub. Lubelskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. III: 93–117.
- DOMANIEWSKI J. 1916. Krytyczny przegląd awifauny Galicyi. Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. II: 5–83.
- DOMANIEWSKI J. 1917. Kilka słów o organizacyi Muzeum Zoologicznego przy Muzeum Narodowym w Warszawie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 24, Dz. VI: 6–9.
- DOMANIEWSKI J. 1918. Czym jest muzeum zoologiczne dla systematyka. Pam. Fizyogr., Warszawa, 25, Dz. V: 1–6.
- DRYMMER K. 1897. Spis roślin zawartych w XIV-stu tomach Pamiętnika Fizyograficznego. Warszawa, 152 pp.
- DYBOWSKI B. 1914. Z dziedziny Ichtyologii. Pam. Fizjogr., Warszawa, 22, Dz. III: 199–242.
- DYBOWSKI B. 1916. Systematyka ryb: *Teleostei Ostariophysi*. Według dzieła L. S. BERG'a „Fauna Rosyi, Ryby” z uwzględnieniem szczegółowem form naszego kraju. Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. II: 84–126.
- DYBOWSKI B. 1918a. Dodatek do sprawozdania z badań nad głowaczami słodkowodnymi u nas i poza granicami kraju naszego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, Dz. III, 3 pp.
- DYBOWSKI B. 1918b. Systematyka ryb „pęcherzosłuchowych” *Teleostei-Ostariophysi* (Kostkopęcherzowe). Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, Dz. III, 22 pp.
- DZIEDZICKI H. 1884. Przyczynek do fauny owadów dwuskrzydłych. Gatunki rodzajów: *Mycothera*, *Mycetophila*, *Staegeria*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. III: 298–324.
- DZIEDZICKI H. 1885. II. Przyczynek do fauny owadów dwuskrzydłych. Rodzaje nowe: *Hertwigia*, nov. Gen.: *Eurycera*, nov. Gen. I gatunki rodzajów: *Boletina*, *Sciophila*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. III: 164–194.
- DZIEWULSKI E. 1881a. Ołowianka i jej użycie przy mierzeniu głębokości wód. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 80–85.
- DZIEWULSKI E. 1881b. Pięć Stawów w dolinie Roztoki w Tatrach Polskich. Pam. Fizjogr., 1, Dz. II: 86–100.
- DZIEWULSKI E. 1881c. Jeziora Rypińskie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 101–109.
- DZIEWULSKI E. 1882. Czarny Staw Gąsienicowy w Tatrach Polskich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. II: 79–84.
- DZIEWULSKI E., ZNATOWICZ B. 1881. Od Wydawców. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1: I–III.
- DZIUBAŁTOWSKI S. 1916. Stosunki geobotaniczne nad dolną Nidą. Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. III: 107–202.
- EJSMOND J. 1895. Studyja nad pierwotniakami okolic Warszawy. Pam. Fizjogr., Warszawa, 13, Dz. III: 97–227.
- FEDOROWICZ Z. 1963. Zarys rozwoju fizjografii Polski ze szczególnym uwzględnieniem faunistyki (od czasów najdawniejszych do roku 1918). Mem. Zool., Wrocław-Warszawa-Kraków, 10, 185 pp.
- [F. S.] 1880. [Wiadomość o mającym się ukazywać Pamiętniku Fizjograficznym]. Bibl. Warsz., Warszawa, 160: 322–323.

- GEMBARZEWSKI L. 1910. Zmienność dna rzeki Wisły. Pam. Fizjogr., Warszawa, 20, Dz. II: 3–4.
- GLOGER Z. 1888. Wyciągi z dziejów polskich DŁUGOSZA dotyczące fizjografii dawnej Polski. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8, Dz. V: 1–32.
- [GORCZYŃSKI W.] 1913. Dodatek. Instrukcja dla Stacji Meteorologicznych Sieci Warszawskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. I: (1)–(27).
- GORCZYŃSKI W. 1917. O ciśnieniu powietrza w Polsce i w Europie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 24, Dz. I: 1–265.
- GORCZYŃSKI W. 1918. Nowe izotermy Polski, Europy i kuli ziemskiej z dodatkiem o charakterze klimatycznym Polski. Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, Dz. I: I–X + 1–286.
- GORCZYŃSKI W., KOSIŃSKA S. 1916. O temperaturze powietrza w Polsce (z mapami izoterm). Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. I: I–III + 1–262.
- HILDT L. 1896. Żuki czyli gnojowce krajowe. Pam. Fizjogr., Warszawa, 14, Dz. III: 153–228.
- HILDT L. 1907. Spis owadów znalezionych pod Warszawą, oraz w okolicach w promieniu 40 kilometrów odległych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 19, Dz. III: 59–80.
- HILDT L. 1914. Krajowe owady wodne. *Hydrocanthares*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 22, Dz. III: 1–131.
- HILDT L. 1916a. Uzupełnienia do opisu „Żuków Gnojowców krajowych”. Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. III: 133–139.
- HILDT L. 1916b. Uzupełnienie opisu krajowych owadów wodnych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 23, Dz. III: 140–142.
- HILDT L. 1917. Owady krajowe Kózkowate *Cerambycidae*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 24, Dz. III, 141 pp.
- JĘDRZEJEWICZ J. 1881. Spostrzeżenia stacji meteorologicznej w Płońsku. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. I: 47–54.
- JĘDRZEJEWICZ J. 1882. Spostrzeżenia stacji meteorologicznej w Płońsku za rok 1881. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. I: 48–72.
- KARŁOWICZ J. 1881. O imieniu Polaków i Polski. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dział IV: 410–423.
- KARŁOWICZ J. 1882. Imiona niektórych plemion i ziem dawnej Polski. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. IV: 497–516.
- KARŁOWICZ J. 1884. Chata polska. Studium lingwistyczno-archeologiczne. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. IV: 384–411.
- KARŁOWICZ J. 1885. O imionach własnych polskich miejsc i ludzi. Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. IV: 15–74.
- KARŁOWICZ J. 1886. Imiona własne polskich miejsc i ludzi od zatrudnienia. Pam. Fizjogr., Warszawa, 6, Dz. IV: 49–79.
- KOSIŃSKI I. 1918. Żyzność gleb Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, Dz. II: 1–87.
- KOWALCZYK J. 1881a. O spostrzeżeniach meteorologicznych w Warszawie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. I: 1–46.
- KOWALCZYK J. 1881b. Krótka wiadomość o robieniu spostrzeżeń meteorologicznych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. I: 427–445.
- KOWALCZYK J. 1882. O spostrzeżeniach meteorologicznych w Warszawie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. I: 1–32.
- KOZŁOWSKI J. L. 1884. Powstanie nasypów nadbrzeżnych, przesypów i rew zatoki Gdańskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. V: 415–422.
- KULWIEĆ K. 1904. Materiały do Fizyografii jeziora Wigierskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 18, Dz. V, 26 pp.
- KULWIEĆ K., STOŁYHWO K. 1913. Od wydawców obecnych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21: XI–XII.
- LEWIŃSKI J. 1902. Dopełnienie do „Spisu bibliograficznego dzieł i artykułów dotyczących geologii Królestwa Polskiego, Galicyi i krajów przyległych”. Pam. Fizjogr., Warszawa, 17, Dz. II: 35–62.
- ŁAPCZYŃSKI K. 1883. Zasięgi pionowe niektórych roślin, w części Tatr najbliższej Zakopanego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. III: 199–248.
- ŁAPCZYŃSKI K. 1884. Wycieczka na Litwę i nad Bałtyk. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. III: 171–220.
- ŁAPCZYŃSKI K. 1888. Stosunek flory Królestwa Polskiego do roślinności kwiatowej całej powierzchni Ziemi. Pam. Fizjogr., Warszawa, 7 (1887), Dz. III: 3–59.
- ŁAPCZYŃSKI K. 1889. Zasięgi czterech rodzin dennokwiatowych w Królestwie Polskim i krajach sąsiednich. Pam. fizjogr., Warszawa, 9, Dz. III: 3–35.

- ŁAPCZYŃSKI K. 1891. Zasięgi roślin krzyżowych w Królestwie Polskiem i w krajach sąsiednich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 10, dz. III: 3–46.
- ŁAPCZYŃSKI K. 1892. Zasięgi roślin rezedowatych, czystkowatych, fijołkowatych, krzyżownicowatych i części godzikowatych, w Królestwie Polskiem i w krajach sąsiednich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 11 (1891), Dz. III: 3–39.
- ŁUNIEWSKI T. 1881. Brzegi i dolina rzeki Liwca. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. V: 453–463.
- MAJEWSKI E. 1899. Toporki kamienne z okolic górnego Bugu i Styru. Pam. Fizjogr., Warszawa, 15 (1898), Dz. IV: 1–39.
- MICHALSKI A. 1884. Zarys geologiczny strony południowo-zachodniej guberni kieleckiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. II: 83–106.
- MICHALSKI A. 1888. Krótki zarys geologiczny południowo-wschodniej części guberni kieleckiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 7 (1887), Dz. II: 42–63.
- MIKŁASZEWSKI S. 1907. Z pracowni gleboznawczej. Przyczynek do znajomości gleb Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 19, Dz. II: 27–59.
- MIKŁASZEWSKI S. 1910. Spis bibliograficzny rozpraw, dzieł i artykułów, dotyczących gleboznawstwa ziem polskich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 20: 38–46.
- MIKŁASZEWSKI S. 1914. Przyczynek do sposobu występowania typów gleb na ziemiach polskich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 22, Dz. II: 1–12, tt. I–XIX.
- NADMORSKI [ŁĘGOWSKI J.] 1889. Ludność polska w Prusach Zachodnich, jej rozwój i rozsiedlenie w bieżącym stuleciu. Pam. Fizjogr., Warszawa, 9, Dz. V: 27–77.
- NUSBAUM J. 1881. Uzbrojenie gęby i mechanizm wysysania pokarmów u gąsienicy mrówkolwa (*Myrmecoleo*). Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dział III: 349–355.
- NUSBAUM J. 1892. Studyja nad fauną skąposzczetów (*Oligochaeta*) krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 11 (1891), Dz. III: 113–133.
- OSTERLOFF F. 1882. O chrząszczach krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. III: 435–476.
- OSTERLOFF F. 1883. O chrząszczach krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. III: 447–469.
- OSTERLOFF F. 1884. O chrząszczach krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. III: 325–356.
- OSTERLOFF F. 1885. O chrząszczach krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. III: 202–215.
- OSTERLOFF F. 1889. O chrząszczach krajowych. II. Rodziny *Pselaphidae* i *Scydmaenidae*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 9, Dz. III: 249–273.
- PACZOSKI J. 1900. O formacjach roślinnych i o pochodzeniu flory poleskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 16, Dz. III: 3–156.
- PIETKIEWICZ A. 1882. Zmienność temperatury roczna w Warszawie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. I: 33–47.
- POLIŃSKI W. 1913. Ślimaki i małże zebrane w Ordynacyi Zamojskiej w Lubelskiem. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. III: 81–91.
- PRÜFFER J. 1917. Przyczynek do fauny Łuskoskrzydłych okolic Zwierzyńca lubelskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 24, Dz. III, 13 pp.
- PUSCH J. B. 1881. Nowe przyczynki do geognozyi Polski. (z rękopismów pozostałych po autorze przełożył B. REJCHMAN). Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 133–171.
- PUSCH J. B. 1882. Nowe przyczynki do geognozyi Polski. (z rękopismów pozostałych po autorze przełożył B. REJCHMAN). Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. II: 134–174.
- PUSCH J. B. 1883. Nowe przyczynki do geognozyi Polski. (z rękopismów pozostałych po autorze przełożył B. REJCHMAN). Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. II: 116–195.
- PUSCH J. B. 1884. Nowe przyczynki do geognozyi Polski. (z rękopismów pozostałych po autorze przełożył B. REJCHMAN). Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. II: 128–141.
- PUSCH J. B. 1885. Nowe przyczynki do geognozyi Polski. (z rękopismów pozostałych po autorze przełożył B. REJCHMAN). Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. II: 30–71.
- ROZTWOROWSKI J. 1882. Jeziora Łęczyńsko-Włodawskie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. II: 76–78.
- SIEMIRADZKI J. 1881. Nasze głązy narzutowe. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 87–123.
- SIEMIRADZKI J. 1888a. Sprawozdanie z badań geologicznych w zachodniej części gór Kielecko-Sandomierskich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 7 (1887), Dz. II: 11–41.

- SIEMIRADZKI J. 1888b. Sprawozdanie z badań geologicznych dokonanych w lecie 1887 r. w okolicach Kielc i Chęcin. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8 (1888), Dz. II: 3–18.
- SIEMIRADZKI J. 1899. Zarys geologii Warszawy. Pam. Fizjogr., Warszawa, 15 (1898), Dz. II: 3–44.
- SIEMIRADZKI J., DUNIKOWSKI E. 1892. Szkic geologiczny Królestwa Polskiego, Galicyi i krajów przyległych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 11 (1891), Dz. II: 3–149, mapa.
- SŁOWIKOWSKI J. 1881. Stan wody na Wiśle pod Warszawą od 1869 do 1880 z oznaczeniem stawiania i puszczania lodów. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. I: 53–73.
- SŁOWIKOWSKI J. 1892. Charakterystyka Wisły i o zjawiskach towarzyszących zamarzaniu rzek. Pam. Fizjogr., Warszawa, 12, Dz. II: 191–214.
- SOKOŁOWSKA S., OSSOWSKA I. (red.) 2000. Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku. Tom III: 1865–1918. I. Warszawa, 1422 pp.
- Sprawozdanie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie za rok 1910.
- STOŁYHWO K. 1917. „Muzeum Antropologiczne” w Warszawie. Pam. Fizjogr., Warszawa, 24, Dział VI: 1–3.
- STOŁYHWO K. 1918a. Przedmowa Redaktora. Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, nlb.
- STOŁYHWO K. 1918b. W sprawie Polskich Instytucji Państwowych mających na celu badania krajoznawcze. Pam. Fizyogr., Warszawa, 25, Dz. V: 1–10.
- SUMIŃSKI S., MIERZEJEWSKI W. 1914. Materiały do fauny ważek (*Odonata*) ziem polskich. Pam. Fizyogr., Warszawa, 22, Dz. III: 133–137.
- SZNABL J. 1881. Spis Owadów dwuskrzydłych (*Diptera*) zebranych w Królestwie Polskiem i Gubernii Mińskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. III: 357–390.
- SZNABL J. 1882a. *Stichopogon Dziedzickii* nov. spec. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. III: 414–417.
- SZNABL J. 1882b. Przyczynek do terminologii owadniczej polskiej. Pam. Fizyogr., Warszawa, 2, Dz. III: 418–434.
- SZNABL J. 1884. Opis nowych gatunków much krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. III: 293–297.
- SZTOLCMAN J. 1918. Próba uporządkowania nomenklatury ptaków krajowych. Pam. Fizyogr., Warszawa, 25, Dz. III: pp. 1–126.
- SZUMOWSKI A. 1886. Groty o inkrustowanych napisach i ich znaczenie w sprawie znaków runicznych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 6, Dz. IV: 33–48.
- SZWEYKOWSKI Z. 1932. Zarys historii Kasy im. MIANOWSKIEGO. Nauka pol., Warszawa, 15: 1–202.
- SZYSTOWSKI M. 1888. Roboty regulacyjne na rzece Wiśle w granicach Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 7 (1887), Dz. I: 155–216.
- ŚLÓSARSKI A. 1881. Materiały do fauny malakologicznej Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. III: 292–320.
- ŚLÓSARSKI A. 1883a. Materiały do fauny wijów (*Myriopoda*) krajowych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. III: 407–430.
- ŚLÓSARSKI A. 1883b. Materiały do fauny malakologicznej Królestwa Polskiego. Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. III: 431–445.
- ŚLÓSARSKI A. 1884. Zwierzęta zaginione (dyluwialne). Kilka słów o nosorożcach dyluwialnych (*Rhinoceros tichorhinus* FISCHER i *Rhinoceros Merckii* JÄGER). Pam. Fizjogr., Warszawa, 4, Dz. III: 357–374.
- TACZANOWSKI W. 1882. Ptaki krajowe. I, II. Kraków. 462 + 398 pp.
- TACZANOWSKI W. 1888. Spis ptaków Królestwa Polskiego, obserwowanych w ciągu ostatnich lat pięćdziesięciu. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8, Dz. III: 331–376.
- TENENBAUM Sz. 1913a. Chrząszcze (*Coleoptera*) zebrane w Ordynacji Zamojskiej w gub. Lubelskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. III: 1–72.
- TENENBAUM Sz. 1913b. Spis gadów, płazów i ssaków, zebranych w Ordynacji Zamojskiej w gub. Lubelskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. III: 73–80.
- TENENBAUM Sz. 1918. Dodatek do spisu chrząszczy z Ordynacji Zamojskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 25, Dz. III, 35 pp.
- TENENBAUM Sz. 1921. Pluskwiaki (*Rhynchota*) z Ordynacji Zamojskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 26, Dz. I, 16 pp.

- TENENBAUM SZ., MIERZEJEWSKI W. 1914. Materiały do fauny prostoskrzydłych (*Orthoptera*) Ordynacji Zamojskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 22, Dz. III: 157–161.
- TREJDOSIEWICZ J. 1881. O występowaniu piętrowego sarmackiego i górnego śródziemnego formacji mioceniczej w gub. Lubelskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 171.
- TREJDOSIEWICZ J. 1895. Objasnienie do mapy geologicznej guberni lubelskiej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 13, Dz. II: 3–23.
- WALECKI A. 1881. Fauna zwierząt ssących Warszawy i jej stosunek do fauny całego kraju. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. III: 268–291.
- WALECKI A. 1882. Materiały do zoografii Polski. Skrzeki – *Amphibia*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 2, Dz. III: 358–394
- WALECKI A. 1883. Materiały do zoografii Polski. Płazy. – *Reptilia*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 3, Dz. III: 330–406.
- WALECKI A. 1885. Materiały do zoografii krajowej. *Micromammalia*. Drobne zwierzątka ssące. Żubr i bóbr (według najświeższych o nich wiadomości. Wiadomość o Bobrach obecnie żyjących na Polesiu Słuckim w amjatkach Księcia Witgensteina (wyciąg ze szczegółowe sprawozdania, złożonego zarządowi tychże dóbr, dnia 1-go Października 1884 r.). Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. III: 216–228, 228–231, 231–233.
- WALECKI A. 1889. Przyczynek do naszej fauny ichtyjologicznej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 9, Dz. III: 275–295.
- WALECKI A. 1891. Przyczynek do fauny ichtyjologicznej. Pam. Fizjogr., Warszawa, 10 (1890), Dz. III: 373–303.
- WAWRZENIECKI M. 1913. Pieczywo obrzędowe i pospolite. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, Dz. V: 39–41.
- WRZEŚNIEWSKI A. 1881. *Goplana polonica* nowy rodzaj i gatunek skorupiaka obunogiego z okolic Warszawy. Pam. Fizyogr., Warszawa, 1, Dz. III: 321–347, tt. X, XI.
- WRZEŚNIEWSKI A. 1888. O trzech kielżach podziemnych. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8, Dz. III: 221–330.
- ZNATOWICZ B. 1881. Rozbiory chemiczne czterech skał tatrzańskich. Pam. Fizjogr., Warszawa, 1, Dz. II: 180–182.
- ZNATOWICZ B. 1885. Rozbiory chemiczne wody wiślanej przez różnych badaczy wykonane. Pam. Fizjogr., Warszawa, 5, Dz. II: 75–76.
- ZNATOWICZ B., DZIEWULSKI E. 1881. Odezwa wydawnictwa „Pamiętnika fizyograficznego”. Przyroda i Przemysł, Warszawa, 34: 397.
- ZNATOWICZ B. 1913. Od poprzedniego wydawcy. Pam. Fizjogr., Warszawa, 21, pp. V–IX.

SUMMARY

[LIANA A. **History of the Pamiętnik Fizyograficzny (Physiographical Memoirs)**. Nowy Pam. Fizjogr., Warszawa, 1 (1): 3–40.]

During the second half of the nineteenth century in the so-called Congress Kingdom of Poland established in the Russian partition, the situation of science and higher education was tragic. After two following national insurrections Uniwersytet Warszawski (Warsaw University) and Szkoła Główna (Main School) were closed down, all learned societies dissolved, many university lecturers and students victimized. The persecution of teachers and students meant that they were banned from lecturing, relegated from colleges, even incarcerated or deported to Siberia. In the Russian partition Polish scientists conducted hardly any studies, no Polish scientific journals were published. The death of Józef MIANOWSKI in 1879 paradoxically became a stimulus to reintegration of Warsaw scientific circles. MIANOWSKI had been the rector of Szkoła Główna and the main advocate of the Warsaw trend of Positivism. A committee for commemorating MIANOWSKI was organized and considerable funds were collected. After due consideration of

various proposals it was decided that promotion of activities aimed at revival of scientific studies and the development of science would be the best way of paying tribute to MIANOWSKI's memory.

The initiative to publish a journal called *Pamiętnik Fizjograficzny* was one of the fruits of these activities. At the head of the editorial committee formed in 1880 were: Eugeniusz DZIEWULSKI, a physicist and former university teacher, and Bronisław ZNATOWICZ, a chemist and former lecturer. ZNATOWICZ's editorship of *Pamiętnik* was the longest and lasted for over twenty years. Later, the committee also included, among others, the following: Tytus CHAŁUBIŃSKI, a botanist, Jan TREJDOSIEWICZ, a geologist, Antoni ŚLÓSARSKI and August WRZEŚNIEWSKI – zoologists. The first volume of *Pamiętnik Fizjograficzny* came out in 1881, had 460 pages and was divided into five sections: Meteorology and Hydrography, Geology and Chemistry, Botany and Zoology, Anthropology and Miscellanea. Such was the division practically to the end, although in some volumes there were fewer sections. The articles were in Polish but the table of contents provided titles in Polish and in French. There was one exception, though two papers by Tytus CHAŁUBIŃSKI on bryophytes were published in Latin. Several meteorological works appeared in two languages: Polish and French. Moreover, in some cases the titles of the articles and the legends to the tables and figures were given in French.

Pamiętnik Fizjograficzny was published from 1881 to 1922, and there were 27 volumes in all. Originally, it was to be a yearly publication, but volume VII came out in 1888 instead of 1887. Such delays occurred several times and were longer and longer; e. g. volumes XVII, XVIII, XXIII appeared in a two-year cycle, volumes XIX, XX, XXI in a three year cycle. The delays were due mainly to financial problems. It had been assumed that subscription would provide enough money to bear the expense of *Pamiętnik* yet even at the very beginning the large number of subscribers could not cover all costs of the publication. Problems were partly solved thanks to the generosity of patrons of science such as Prince Władysław LUBOMIRSKI and Tytus CHAŁUBIŃSKI or scientists such as Benedykt DYBOWSKI; and many authors and the editors contributed by getting no fees. In order to raise money lectures open to the public were organized in the so-called *Resursa Obywatelska* (Civic Club). Eventually, a request was made for a subsidy from *Kasa im. Józefa MIANOWSKIEGO* (Józef MIANOWSKI's Found) and volumes IX to XXV of *Pamiętnik*, i. e. up to 1918, were financed from this source. The next two volumes were published thanks to a subsidy from the Ministry of Religious Persuasion and Public Enlightenment. But volume XXVII (in 1922) was the last to come out.

The twenty seven volumes of *Pamiętnik* presented 451 works by 149 authors. Most of the papers were in the fields of botany (133) and zoology (84). In respect of bulk the meteorological section was the most voluminous although only 64 articles were published in it. A lot of space was taken by tables with detailed results of daily measurements made at meteorological stations.

A great many physiographical papers (published in *Pamiętnik*) were of fragmentary character yet they significantly enriched knowledge of the natural environment and of material culture resources in Poland. However, it was the synthetic papers which settled the lasting value of the periodical. In the section „Meteorology and Hydrology”, the most important syntheses were those by GORCZYŃSKI (1917, 1918) and by GORCZYŃSKI and KOSIŃSKA (1916) summing up knowledge of the basic climatic factors in Poland and Europe, and also anonymous (probably written by W. GORCZYŃSKI) servicing instructions for meteorological stations (1913). Of the papers describing the hydrographic system in Poland, worthy of mention are those by DZIEWULSKI (1881a, b, c, 1882) devoted to lakes in the Tatra Mts. and to the study methods used there. SZYSTOWSKI's paper (1888) on the Vistula and its regulation was important from a practical point of view.

The most significant geological works published in *Pamiętnik* were those by PUSCH (1881, 1882, 1883, 1884, 1885), by SIEMIRADZKI (1881, 1888a), SIEMIRADZKI and DUNIKOWSKI (1892).

In the Botany and Zoology section (split two separate sections later on, first in volume XXI), the most significant were the following botanical papers: by BŁOŃSKI (1888, 1889, 1890) on the flora of the liverworts and the bryophytes of the Polish Kingdom, by CHALUBIŃSKI (1882, 1886) on the bryophytes in the Tatras, a geobotanical paper on the lower Nida region by DZIUBAŁTOWSKI (1916), some works by ŁAPCZYŃSKI (1883, 1887, 1889, 1890, 1891), PACZOSKI's article on plant formation and on the origin of the flora of Polesie and SZAFER's one on the steppe flora in the vicinity of Busko.

In the field of zoology, the most important papers were those by DOMANIEWSKI (1913, 1916, 1917, 1918), DYBOWSKI (1916, 1918), DZIEDZICKI (1884, 1885), HILDT (1896, 1914, 1917), NUSBAUM (1891), SZNABL (1881, 1882), SZTOLCMAN (1918), ŚLÓSARSKI (1881, 1883, 1896), TACZANOWSKI (1888), WAŁECKI (1881, 1882, 1883, 1885, 1890).

In the botanical and zoological papers published in *Pamiętnik*, many taxa new to science were described, namely four new species of plants, nine new genera and 76 new species of animals. Since some authors published their descriptions of new taxa in other publications as well and the press of some volumes of *Pamiętnik Fizjograficzny* was delayed, it occasionally happened that the description in *Pamiętnik* was not the first one of a given taxon.

Most of the archaeological works were of material and descriptive character, and frequently they were descriptions of separate archaeological sites, e. g. works by T. DOWGIRD, L. DUDREWICZ, Z. GLOGER, T. ŁUNIEWSKI. More synthetic in character were papers by MAJEWSKI (1899) on stone hatchets and by SZUMOWSKI (1886) on runic inscriptions on the arrow-heads.

Of the 14 articles in the field of ethnography, most were very interesting synthetic papers, e. g. linguistic-ethnographic and linguistic-archaeological studies by KARŁOWICZ (1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886), an article by NADMORSKI (= ŁĘGOWSKI, 1889) on the Polish population in Western Prussia and paper by WAWRZENIECKI (1913) on ceremonial bread.

Pamiętnik Fizjograficzny which 120th anniversary of the first publication was in July 2001, meant much more than simply a scientific journal because in reality it was an informal scientific institution in the Russian partition (called the Polish Kingdom or Congress Kingdom), an institution in and around which scientists of all natural sciences and some of humanities were gathered. The „*Pamiętnik Fizjograficzny* circle” managed to protect from annihilation and desintegration the Warsaw scientific environment subjected to persecution and intense Russification. The „*Pamiętnik* circle” not only created possibilities of conducting scientific studies and of publishing their results in Polish but it rendered other services and achieved a lot more.

The most important of all was integration of the scientific circles in the Russian partition, and establishing a forum (editorial staff) and an organ (annual) where it was possible to publish papers and to carry on scientific discussions. It is a great merit of those associated with *Pamiętnik* that they inspired many people to conduct physiographic, anthropological, ethnographic and linguistic studies in the Polish lands, especially in regions where collective physiographic studies were undertaken for the first time (Wigry lakes, Kujawy, Puszcza Białowieska, Zamość district). Thanks to a joint initiative of the editors of *Pamiętnik* and of *Wszechświat* (Univers) a campaign to carry out phenological observations was promoted. The same editorial staff greatly contributed to starting a national meteorological network and to its incorporation into the international one. Last but not least, the people from the „*Pamiętnik* circle” essentially paved the ground for the emergence of many scientific journals in newly independent Poland, and they also prepared and directly participated in setting up scientific institutions and museums in the free country (DOMANIEWSKI 1917, 1918, STOLYHWO 1917, 1918b).